

- (2) આ બનાવ શુક્રવારે બન્યો એ વાત જો ખરી ન હોય તો આજે શનિવાર છે.
- (3) એ વાત ખરી નથી કે કાં તો આજે શનિવાર છે અથવા આ બનાવ શુક્રવારે બન્યો છે.
- (4) આ બનાવ શુક્રવારે બન્યો નથી અને આજે શનિવાર છે.
- (5) આજે શનિવાર છે અને આ બનાવ શુક્રવારે બન્યો એ બંને વાત સાચી નથી.
- (6) જો આ બનાવ શુક્રવારે બન્યો નથી તો અને તો જ આજે શનિવાર નથી.
- (7) કાં તો આજે શનિવાર નથી અથવા આ બનાવ શુક્રવારે બન્યો છે.
- (8) જો આજે શનિવાર છે તો આ બનાવ શુક્રવારે બન્યો છે, એવું હકીકતમાં નથી.
- (9) આજે શનિવાર નથી અને આ બનાવ શુક્રવારે બન્યો છે.
- (10) આ બનાવ શુક્રવારે બન્યો અને આજે શનિવાર છે એ બંને વાત સાચી નથી.

3. જરૂર મુજબ કૌંસનો ઉપયોગ કરીને નીચેનાં વિધાનોની ચોકસાઈપૂર્વક પ્રાતીક રજૂઆત કરો :

(આ કામમાં સરળતા રહે તે માટે કેટલાક કૌંસ ઉમેરીને નીચેનાં વિધાનોનું તાર્કિક રૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.)

- (1) એ વાત ખરી નથી કે (અમારું ગામ રળિયામણું છે અને તમારું ગામ આબાદ છે.)
- (2) જો (આપણે વધુ વૃક્ષ વાવીએ) તો (પ્રદૂષણ ઘટે અને પર્યાવરણ પ્રદૂષણમુક્ત રહે છે.)
- (3) જો (તમે સાધના કરશો અને સાવધાની રાખશો) તો અને તો જ (તમને સિદ્ધિ મળશે.)
- (4) (એ બનવા જોગ નથી કે કાં તો હિમાલય અચલ છે.) અથવા (હિમાલય એક પર્વત છે અને તે બીજા પર્વતોની પેઠે ઘસારો ને નવરચનાના નિયમોને આધીન નથી.)
- (5) કાં તો (ધીરુ માનશે નહિ) અથવા (રામુ બોલશે નહિ અને બાબુ હાજર રહેશે નહિ.)
- (6) જો (તમે સારાં પુસ્તકોનું વાંચન કરશો તો તમને સારા વિચારો પ્રાપ્ત થશે) અને (તમારો વિકાસ થશે.)
- (7) જો (વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે અને ક્રિડાવીરો રમે છે) તો અને તો જ [(કાં તો શાળાનું પરિણામ સુધરે છે અથવા શાળાની શાન વધે છે.) અને શાળા બંધ પડતી નથી.]
- (8) કાં તો (એ માણસ પ્રેમને આવકારદાયક ગણે છે અને તિરસ્કારને ત્યાજ્ય ગણે છે.) અથવા [જો એ માણસ સત્યવીર છે તો (તે સૌના આદર કરે છે અને પોતાના નૈતિક વિકાસથી સંતુષ્ટ નથી.)]
- (9) જો (દહેજની પ્રથા ખરાબ છે અને ચાંદલાની પ્રથા સારી નથી) તો (લગ્નને આર્થિક બાબતો સાથે લેવાદેવા નથી અને તેને લગતા રિવાજો બદલવા યોગ્ય છે.)
- (10) (કાં તો તેની જીત થશે અથવા હાર થશે) અને (કાં તો તેને પૃથ્વીનું રાજ્ય મળશે અથવા સ્વર્ગનું રાજ્ય મળશે.)

જટિલ સંયુક્ત વિધાનોનું સત્યતામૂલ્ય નિશ્ચિત કરવા માટેની પદ્ધતિ

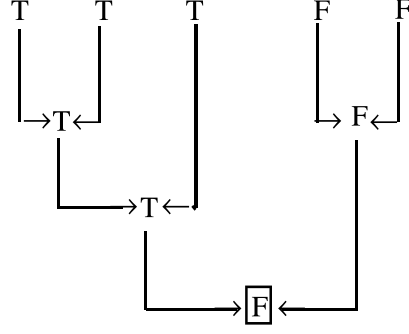
આપણે જાણીએ છીએ કે કોઈ પણ સંયુક્ત વિધાનનું સત્યતામૂલ્ય એ વિધાનોના ઘટકરૂપ સાદાં વિધાનોનાં સત્યતામૂલ્યો પર અવલંબતું હોય છે. તેથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જો સંયુક્ત વિધાનના ઘટકરૂપ સાદાં વિધાનોનાં સત્યતામૂલ્યો આપેલાં હોય તો તેને આધારે સંયુક્ત વિધાનો (સમુચ્ચય, વિકલ્પન વગેરે)ના સત્યતામૂલ્યને લગતા નિયમો કે કોષ્ટકની મદદથી કોઈ પણ જટિલ સંયુક્ત વિધાનનું સત્યતામૂલ્ય સરળતાથી નક્કી કરી શકાય છે.

(1) આકૃતિ દોરીને સત્યતામૂલ્ય નિશ્ચિત કરવાની પદ્ધતિ:

સાદાં વિધાનોનાં આપેલાં સત્યતામૂલ્યોને આધારે એ વિધાનોમાંથી બનેલા જટિલ સંયુક્ત વિધાનનું સત્યતામૂલ્ય નક્કી કરવા માટે સત્યતામૂલ્યની આકૃતિઓ દોરવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ 1 : A અને B વિધાનો સત્ય છે તેમજ X અને Y વિધાનો અસત્ય છે તો $[(A \& B) \rightarrow A] \& (X \vee Y)$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાનના સત્યતામૂલ્ય પૃ. નં. 74 પરની આકૃતિ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

$$[(A \& B) \rightarrow A] \& (X \vee Y)$$

નિર્ણય : ઉપરનું જટિલ સામુચ્ચયિક વિધાન અસત્ય F છે.

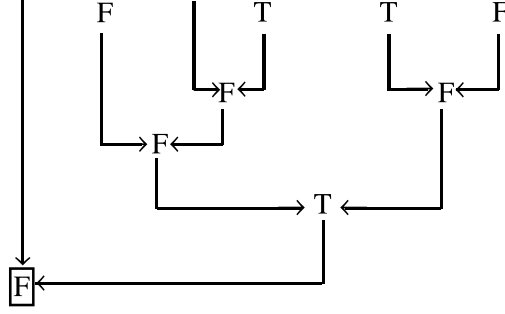
આકૃતિની સમજૂતી

- (1) A, B, X અને Y એ સાદાં વિધાનોનાં આપેલાં સત્યતામૂલ્યો તેમની બરાબર નીચે T કે F લખીને દર્શાવ્યાં છે.
- (2) આ જટિલ સમુચ્ચયના સર્વોપરીકારક & ની ડાબી બાજુના મોટા કૌંસની અંદરના નાના કૌંસમાં A & B માં A તેમજ B બંને સમુચ્ચિતો સત્ય છે. તેથી સમુચ્ચયના સત્યતામૂલ્યને લગતા નિયમને આધારે A & B એ સામુચ્ચયિક વિધાનને સત્ય ગણવામાં આવ્યું છે જે ' & ' કારકની નીચે T લખીને દર્શાવ્યું છે.
- (3) ડાબી બાજુના મોટા કૌંસમાં જ '→' કારક પછી ઉત્તરાંગ તરીકે A વિધાન છે. આપેલા સત્યતામૂલ્ય પ્રમાણે A સત્ય છે જે તેની બરાબર નીચે T લખીને દર્શાવ્યું છે.
- A & B એ પૂર્વાંગ સત્ય છે અને A ઉત્તરાંગ પણ સત્ય છે, તેથી શરતી વિધાનના સત્યતામૂલ્યને લગતા નિયમોને આધારે આ શરતી વિધાનને સત્ય ગણવામાં આવ્યું છે. જે '→' કારકની નીચે T લખીને દર્શાવ્યું છે.
- (4) સર્વોપરીકારક ' & ' ની જમણી બાજુના નાના કૌંસમાં X ∨ Y વિકલ્પનમાં X અને Y બંને વિકલ્પો અસત્ય છે તેથી વિકલ્પનના સત્યતામૂલ્યના નિયમને આધારે X ∨ Y એ વિકલ્પનને અસત્ય ગણવામાં આવ્યું છે જે ∨ કારકની નીચે F લખીને દર્શાવ્યું છે.
- (5) આપેલા જટિલ સમુચ્ચયમાં [(A & B) → A] એ પહેલું સમુચ્ચિત સત્ય છે અને (X ∨ Y) એ બીજું સમુચ્ચિત અસત્ય છે. તેથી સમુચ્ચયના સત્યતામૂલ્યને લગતા નિયમને આધારે કે સમુચ્ચયના સત્યતાકોષ્ટકની બીજી હરોળ પ્રમાણે [(A & B) → A] & (X ∨ Y) એ જટિલ સમુચ્ચયને અસત્ય ગણવામાં આવ્યું છે. જે સર્વોપરીકારક ' & ' ની બરાબર નીચે F લખીને દર્શાવ્યું છે.

કોઈ પણ જટિલ સંયુક્ત વિધાનમાં જેટલાં કારકો આવતા હોય તેટલી લંબચોરસ જેવી આકૃતિઓ થાય છે. જેમકે ઉપરના જટિલ સમુચ્ચયના ઉદાહરણમાં કુલ ચાર કારકો છે, તેથી ચાર લંબચોરસ જેવી આકૃતિઓ આવેલી છે. પ્રત્યેક આકૃતિની વચ્ચે કાપ મૂકીને જે તે કારકની બરાબર નીચે તેનું સત્યતામૂલ્ય દર્શાવ્યું છે. જે કારકનું ક્ષેત્ર જટિલ સંયુક્ત વિધાનના એક યા બીજા ભાગ પૂરતું મર્યાદિત છે. તે કારકને લગતી આકૃતિ પ્રમાણમાં નાની છે અને તે અંદરની બાજુએ આવેલી છે. સર્વોપરીકારકને લગતી આકૃતિ સૌથી મોટી છે અને તે છેલ્લે બહારની બાજુએ આવેલી છે. આ આકૃતિની વચ્ચે કાપ મૂકીને બરાબર સર્વોપરીકારકની નીચે દર્શાવવામાં આવેલું સત્યતામૂલ્ય એ આખા જટિલ સંયુક્ત વિધાનનું સત્યતામૂલ્ય છે. ઉપરની આકૃતિ આપણને સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દે છે કે જો A અને B વિધાનો સત્ય હોય તેમજ X અને Y વિધાનો અસત્ય હોય તો [(A & B) → A] & (X ∨ Y) એ જટિલ સમુચ્ચયિક વિધાન અસત્ય છે.

ઉદાહરણ 2 : B અને C વિધાનો સત્ય છે અને D વિધાન અસત્ય છે. એમ માનીએ તો $\sim [(D \vee \sim B) \leftrightarrow (C \& D)]$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાનના સત્યતામૂલ્યની આકૃતિ નીચે પ્રમાણે થાય છે :

$$\sim [(D \vee \sim B) \leftrightarrow (C \& D)]$$

નિર્ણય : ઉપરનું જટિલ નિષેધક વિધાન અસત્ય (F) છે.

આકૃતિની સમજૂતી

ઉદાહરણ 1 માં દોરવામાં આવેલી આકૃતિની સમજૂતી જે રીતે આપેલી છે તે રીતે જ આ આકૃતિની સમજૂતી આપી શકાય.

આ આકૃતિની સમજૂતીના સંદર્ભમાં ખાસ નોંધપાત્ર મુદ્દો એ છે કે આ વિધાનમાં ‘ $\sim$ ’ એ કારકનો બે વખત ઉપયોગ થયો છે. નાના કૌંસની અંદર આવતો ‘ $\sim$ ’ એ ફક્ત B વિધાનને જ લાગુ પડે છે. જ્યારે મોટા કૌંસની બહારનો ‘ $\sim$ ’ એ સર્વોપરીકારક છે અને તે મોટા કૌંસની અંદરના આખા દ્વિશરતી વિધાનને લાગુ પડે છે. તેથી પહેલાં દ્વિશરતી વિધાનનું સત્યતામૂલ્ય નક્કી કર્યા પછી તેના નિષેધનું એટલે કે આખા જટિલ નિષેધક સંયુક્ત વિધાનનું સત્યતામૂલ્ય નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

મનોયત્ન 5.2

1. A, B, C એ વિધાનોને સત્ય અને X, Y, Z એ વિધાનોને અસત્ય માની લઈને પ્રાતીક રીતે રજૂ થયેલાં જટિલ સંયુક્ત વિધાનોનું સત્યતામૂલ્ય દર્શાવતી આકૃતિ દોરો.

(1) $(A \vee B) \& (C \vee Z)$

* (2) $B \rightarrow (A \rightarrow Z)$

(3) $(A \vee X) \& \sim (X \vee Z)$

(4) $\sim [(A \& B) \vee \sim (C \vee B)]$

(5) $(A \& X) \vee \sim (C \& Z)$

* (6) $\sim [(\sim B \vee Y) \leftrightarrow A]$

(7) $(Z \vee \sim Y) \& (X \& \sim A)$

(8) $(X \vee \sim Z) \leftrightarrow (Y \& \sim A)$

* (9) $[Z \vee (X \vee Y)] \leftrightarrow [Z \vee (X \& Y)]$

(10) $\sim \{[A \vee (B \& C)] \vee (A \& B)\}$

2. P તેમજ Q ને સત્ય અને A તેમજ B ને અસત્ય માનીને નીચે દર્શાવેલાં જટિલ સંયુક્ત વિધાનોની માત્ર સત્યાસત્યતા જણાવો :

(1) $P \rightarrow (A \rightarrow B)$

(2) $(P \vee Q) \& (Q \& \sim A)$

(3) $(A \rightarrow Q) \rightarrow (P \rightarrow B)$

(4) $(P \& B) \leftrightarrow (B \& P)$

- (5) $((P \vee B) \& [A \rightarrow (P \& Q)])$
- (6) $\sim (P \rightarrow Q) \vee (B \rightarrow Q)$
- (7) $\sim (P \vee Q) \rightarrow (B \vee A)$
- (8) $A \leftrightarrow [(\sim P \vee B) \rightarrow (Q \& B)]$
- (9) $(\sim A \vee \sim B) \vee (P \& Q)$
- (10) $\sim [(A \rightarrow P) \& (P \rightarrow Q)]$

*

(2) સત્યતાકોષ્ટક દ્વારા સત્યતામૂલ્ય નિશ્ચિત કરવાની પદ્ધતિ

કેટલાંક જટિલ સંયુક્ત વિધાનોનું સત્યતામૂલ્ય સત્યતાકોષ્ટક દ્વોરીને પણ નિશ્ચિત કરી શકાય છે. જોકે આ રીતે સત્યતામૂલ્ય નિશ્ચિત કરતાં પહેલાં જટિલ સંયુક્ત વિધાનો માટેના સત્યતાકોષ્ટકની રચના કેવી રીતે કરી શકાય તે જાણી લેવું આવશ્યક છે.

જટિલ સંયુક્ત વિધાનો માટેના સત્યતાકોષ્ટકની રચના : આપણે પ્રકરણ 4 માં સમુચ્ચય, વિકલ્પન વગેરે પાંચ સંયુક્ત વિધાનોને લગતાં પાંચ મૂળભૂત સત્યતાકોષ્ટકો જોઈ ગયાં. આ પાંચ મૂળભૂત સત્યતાકોષ્ટકોને આધારે ગમે તેટલા જટિલ સંયુક્ત વિધાન માટેના સત્યતાકોષ્ટકની રચના થઈ શકે છે. જોકે જટિલ સંયુક્ત વિધાન જેમ વધારે જટિલ તેમ તે માટેનાં સત્યતાકોષ્ટકો વધારે જટિલ બને છે.

સત્યતાકોષ્ટકની રચના કરવા માટે સ્તંભ અને હરોળની રચના કરવી પડે છે. સત્યતાકોષ્ટકના ઉપરથી નીચે સુધીના ઊભા ખાનાને સ્તંભ કહેવાય છે. જ્યારે ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફના આડા ખાનાને હરોળ કહેવાય છે.

કોઈ પણ જટિલ સંયુક્ત વિધાનના સત્યતાકોષ્ટકની રચનામાં જરૂરી માર્ગદર્શન પૂરું પાડવાના હેતુથી તર્કશાસ્ત્રીઓએ સ્તંભ અને હરોળની સંખ્યાને લગતા નિયમો ઘડી કાઢ્યા છે, જે નીચે પ્રમાણે છે:

(i) સત્યતાકોષ્ટકમાં આદ્યસ્તંભની રચનાને લગતો નિયમ :

કોઈ પણ સંયુક્ત કે જટિલ સંયુક્ત વિધાન માટેના સત્યતાકોષ્ટકમાં એ વિધાનમાં આવતા પ્રત્યેક સાદા વિધાન માટેના આદ્યસ્તંભ (મુખ્ય સ્તંભ) રચવાના હોય છે. જેટલાં સાદાં વિધાન હોય તેટલા આદ્યસ્તંભ રચાય. જોકે એકનું એક સાદું વિધાન એક કરતાં વધારે વખત આવતું હોય તોપણ તેનો આદ્યસ્તંભ એક જ રચવાનો હોય છે.

દા.ત., (1) $A \& (A \vee B)$ આ જટિલ સંયુક્ત વિધાન માટેના સત્યતાકોષ્ટકમાં એક જ A વિધાન માટે અને બીજો B વિધાન માટે એમ બે આદ્યસ્તંભો આવે છે. કારણ કે તેમાં A અને B એમ બે સાદાં વિધાનો છે. A વિધાન બે વખત આવતું હોવા છતાં તેનો આદ્યસ્તંભ તો એક જ રાખવાનો હોય છે. એ જ પ્રમાણે,

(2) $R \vee (M \rightarrow N)$ આ જટિલ વિકલ્પન માટેના સત્યતાકોષ્ટકમાં એક R માટે, બીજો M માટે અને ત્રીજો N માટે એમ ત્રણ આદ્યસ્તંભો આવે છે. કારણ કે તેમાં R, M, અને N ત્રણ સાદાં વિધાનો છે.

(ii) સત્યતાકોષ્ટકમાં હરોળની સંખ્યાને લગતો નિયમ :

કોઈ પણ સંયુક્ત કે જટિલ સંયુક્ત વિધાનમાં હરોળની સંખ્યા નિશ્ચિત કરવા માટે નીચેના સૂત્રને અનુસરવું જોઈએ.

$$\text{હરોળની સંખ્યા} = 2^n$$

(n = સાદાં વિધાનોની કુલ સંખ્યા અથવા આદ્યસ્તંભની કુલ સંખ્યા) દા.ત.,

(1) $A \& (A \vee B)$ આ જટિલ સંયુક્ત વિધાનમાં A અને B એ બે સાદાં વિધાનો છે. તેથી તેના સત્યતાકોષ્ટકમાં $2^2 = 2 \times 2 = 4$ એમ ચાર હરોળો આવે.

(2) $R \vee (M \rightarrow N)$ આ જટિલ સંયુક્ત વિધાનમાં R, M અને N એ ત્રણ સાદાં વિધાનો આવે છે. તેથી તેના સત્યતાકોષ્ટકમાં $2^3 = 2 \times 2 \times 2 = 8$ એમ આઠ હરોળો આવે.

(3) $A \vee \sim A$ આ જટિલ સંયુક્ત વિધાનમાં A આ એક જ સાદું વિધાન આવે છે. તેથી તેના સત્યતાકોષ્ટકમાં $2^1 = 2 \times 1 = 2$ એમ બે હરોળો આવે.

આમ, આ નિયમ પ્રમાણે એક આદ્યસ્તંભવાળા સત્યતાકોષ્ટકમાં બે હરોળો, બે આદ્યસ્તંભવાળા સત્યતાકોષ્ટકમાં ચાર હરોળો અને ત્રણ આદ્યસ્તંભવાળા સત્યતાકોષ્ટકમાં આઠ હરોળો આવે છે.

(iii) પ્રત્યેક આદ્યસ્તંભમાં T અને F ની ગોઠવણીને લગતો નિયમ :

જો સંયુક્ત વિધાનમાં સાદાં વિધાનોની કુલ સંખ્યા n હોય, તો તે સંયુક્ત વિધાન માટેના સત્યતાકોષ્ટકમાં m (પહેલા વિધાનના આદ્યસ્તંભનો પ્રશ્ન હોય તો $m = 1$ બીજા વિધાનના આદ્યસ્તંભનો પ્રશ્ન હોય તો $m = 2$ સંક્ષેપમાં, $m =$ વિધાનનો અનુક્રમ દર્શાવતી સંખ્યા) સંખ્યાના વિધાનના આદ્યસ્તંભમાં TF ના 2^{m-1} જૂથો આવે અને પ્રત્યેક જૂથમાં 2^{n-m} T અને એટલી જ સંખ્યાના F આવે. દા.ત.,

(1) $\sim P \rightarrow Q$

ઉપર્યુક્ત સંયુક્ત વિધાનમાં સાદાં વિધાનો છે. આથી તેમાંના પહેલા વિધાન P માટેના આદ્યસ્તંભમાં TF નું એક જૂથ આવે છે. (કારણ કે $2^{1-1} = 2^0 = 1$ થાય છે.) આ એક જૂથ $T T F F$ હોય છે. એટલે કે તેમાં પહેલાં બે T અને પછી બે F આવે છે. (કારણ કે $2^{2-1} = 2^1 = 2$ થાય છે.) P માટેના સ્તંભમાં $T T F F$ નું એક જૂથ આવે છે એમ કહેવાનો અર્થ એ છે $T T F F$ એ ક્રમમાં P માટેના સ્તંભની હરોળો ગોઠવાય છે.

બીજા વિધાન Q માટેના સ્તંભમાં TF નાં બે જૂથો આવે છે. (કારણ કે $2^{2-1} = 2^1 = 2$ થાય છે.) આ બેમાંનું પ્રત્યેક જૂથ TF હોય છે. એટલે કે તેમાં પહેલાં એક T અને પછી એક F આવે છે. (કારણ કે $2^{2-2} = 2^0 = 1$ થાય છે.) Q માટેના સ્તંભમાં TF નાં બે જૂથો આવે છે. એમ કહેવાનો અર્થ એ કે $TFTF$ એ ક્રમમાં Q માટેના સ્તંભની હરોળો ગોઠવાય છે. આમ, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે P અને Q જેવાં કોઈ પણ બે સાદાં વિધાનોમાંથી બનેલા જટિલ સંયુક્ત વિધાન માટેના સત્યતાકોષ્ટકમાં એ સાદાં વિધાનોના આદ્યસ્તંભો નીચે મુજબના છે:

P	Q	
T	T	
T	F	
F	T	
F	F	

બે સાદાં વિધાનોનાં બનેલાં સમુચ્ચય, વિકલ્પન વગેરે સંયુક્ત વિધાનોને લગતા આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં આપેલા મૂળભૂત સત્યતાકોષ્ટકો જોવાથી એ વાતની ખાતરી થશે કે P અને Q માટેના સ્તંભમાં TF ની ગોઠવણી ઉપર મુજબની જ છે.

(2) $P \vee (Q \& R)$

ઉપર્યુક્ત સંયુક્ત વિધાનમાં ત્રણ સાદાં વિધાનો આવે છે. આથી તેમાંના પહેલા વિધાન P માટેના આદ્યસ્તંભમાં TF નું એક જૂથ આવે છે. (કારણ કે $2^{1-1} = 2^0 = 1$ થાય છે.) આ એક જૂથ $T T T T F F F F$ હોય છે., એટલે કે તેમાં પહેલાં ચાર T અને પછી ચાર F આવે છે. (કારણ કે $2^{3-1} = 2^2 = 2 \times 2 = 4$ થાય છે.) T માટેના સ્તંભમાં આવું એક જૂથ આવે છે. એમ કહેવાનો અર્થ એ કે $T T T T F F F F$ એ ક્રમમાં P માટેના સ્તંભની હરોળો ગોઠવાય છે.

બીજા વિધાન Q માટેના સ્તંભમાં TF નાં બે જૂથો આવે છે. (કારણ કે $2^{2-1} = 2^1 = 2$ થાય છે.) આ બેમાંનું પ્રત્યેક જૂથ $T T F F$ હોય છે. એટલે કે તેમાં પહેલાં બે T અને પછી બે F આવે છે. (કારણ કે $2^{3-2} = 2^1 = 2$ થાય છે.) Q માટેના સ્તંભમાં $T T F F$ નાં બે જૂથો આવે છે. એમ કહેવાનો અર્થ એ કે $T T F F T T F F$ એ ક્રમમાં Q માટેના સ્તંભની હરોળો ગોઠવાય છે.

ત્રીજા વિધાન R માટેના સ્તંભમાં T F નાં ચાર જૂથો આવે છે. (કારણ કે $2^{3-1} = 2^2 = 4$ થાય છે.) આ ચારમાંનું પ્રત્યેક જૂથ TF હોય છે. એટલે કે તેમાં પહેલાં એક T અને પછી એક F આવે છે. (કારણ કે $2^{3-3} = 2^0 = 1$ થાય છે.) R માટેના સ્તંભમાં T F નાં ચાર જૂથો આવે છે એમ કહેવાનો અર્થ એ કે TF TF TF TF એ ક્રમમાં R માટેના સ્તંભની હરોળો ગોઠવાય છે.

આમ, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે P, Q, R, જેવાં કોઈ પણ ત્રણ સાદાં વિધાનોમાંથી બનેલા સંયુક્ત વિધાન માટેના સત્યતાકોષ્ટકમાં એ સાદાં વિધાનો માટેના આદ્યસ્તંભો નીચે મુજબના હોય છે:

P	Q	R	
T	T	T	
T	T	F	
T	F	T	
T	F	F	
F	T	T	
F	T	F	
F	F	T	
F	F	F	

પ્રત્યેક આદ્યસ્તંભમાં T અને F ની ગોઠવણીને લગતા ઉપર્યુક્ત નિયમની ઉદાહરણ સહિતની સમજૂતી પરથી સ્પષ્ટ થશે કે જે જટિલ સંયુક્ત વિધાનમાં ચાર સાદાં વિધાનો આવતાં હોય તેને લગતા સત્યતાકોષ્ટકમાં સોળ હરોળો આવે અને તેના ત્રીજા આદ્યસ્તંભમાં TF નાં ચાર જૂથો આવે. આ ચારમાંના પ્રત્યેક જૂથમાં પહેલાં બે T અને પછી બે F આવે. આમ, આ સ્તંભની હરોળો નીચેના ક્રમમાં ગોઠવાય છે:

TT FF TT FF TT FF TT FF

એ જ રીતે જટિલ સંયુક્ત વિધાનમાં પાંચ સાદાં વિધાનો આવતાં હોય તેમાં બત્રીસ હરોળો આવે અને તેના ત્રીજા આદ્યસ્તંભમાં TF નાં ચાર જૂથ આવે. આ ચારમાંના પ્રત્યેક જૂથમાં પહેલાં ચાર T અને પછી ચાર F આવે. આમ, આ સ્તંભની હરોળો નીચેના ક્રમમાં ગોઠવાય છે:

TTTTFFFF TTTTFFFFF TTTTFFFFF TTTTFFFFF

એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે કે જો જટિલ સંયુક્ત વિધાનમાં ચાર કે પાંચ સાદાં વિધાનો આવતાં હોય, તો તેને લગતા સત્યતાકોષ્ટકોની રચના ઘણી અગવડભરી બને છે. આથી આપણે માત્ર એવાં જ સત્યતાકોષ્ટકો સાથે કામ પાડીશું કે જેમાં ત્રણથી વધુ આદ્યસ્તંભો અને તેથી આઠથી વધુ હરોળો ન હોય.

સત્યતાકોષ્ટકમાં આદ્યસ્તંભો ઉપરાંતના અન્ય સ્તંભો (ગૌણ સ્તંભો)ની સંખ્યા

કોઈ પણ જટિલ સંયુક્ત વિધાન માટેના સત્યતાકોષ્ટકની રચના વખતે સર્વ પ્રથમ આદ્યસ્તંભો તૈયાર કરવાના હોય છે અને ત્યાર પછી અન્ય સ્તંભો કે ગૌણ સ્તંભો રચવાના હોય છે. કોઈ પણ જટિલ સંયુક્ત વિધાનમાં એકના એક કે જુદાં જુદાં કારકોનો જેટલી વખત ઉપયોગ થયો હોય તેટલા અન્ય સ્તંભો તે વિધાન માટેના સત્યતાકોષ્ટકમાં રચવાના હોય છે. ટૂંકમાં વિધાનમાં જેટલા કારકો જેટલી વખત આવે તેટલી સંખ્યામાં અન્ય સ્તંભો રચવાના હોય છે.

ઉપર્યુક્ત નિયમોને અનુસરીને આપણે નીચેનાં ત્રણ જટિલ સંયુક્ત વિધાનો માટેનાં સત્યતાકોષ્ટકો અનુક્રમે રચીશું.

(1) $A \vee \sim A$ (2) $\sim R \rightarrow \sim S$ (3) $M \leftrightarrow (N \& P)$

(1) આપેલું વિધાન : $A \vee \sim A$

સત્યતાકોષ્ટક :

	આદ્યસ્તંભ		ગૌણ સ્તંભો	
	1	2	3	
	A	$\sim A$	$A \vee \sim A$	
1	T	F	T	
2	F	T	T	
		1 (~)	1, 2(V)	

સમજૂતી : ઉપરના દૃષ્ટાંત (1) $A \vee \sim A$ આ જટિલ સંયુક્ત વિધાનને લગતા સત્યતાકોષ્ટકમાં કુલ ત્રણ સ્તંભો છે, જેમાં પ્રથમ એક આદ્યસ્તંભ છે. (કારણ કે એક જ સાદું વિધાન A છે.) બીજો અને ત્રીજો બંને ગૌણસ્તંભો છે. જેમાંના બીજા સ્તંભની રચના પહેલા સ્તંભને આધારે અને નિષેધને લગતા મૂળભૂત સત્યતાકોષ્ટકને અનુસરીને થયેલી છે. (આ હકીકતનો નિર્દેશ બીજા સ્તંભની નીચે '1 (~)' લખીને કરેલો છે.) ત્રીજા સ્તંભની રચના અનુક્રમે પહેલા અને બીજા સ્તંભને આધારે અને વિકલ્પનના મૂળભૂત સત્યતાકોષ્ટકને અનુસરીને થયેલી છે. (આ હકીકતનો નિર્દેશ ત્રીજા સ્તંભની નીચે, 1, 2, (V) લખીને કરેલો છે.)

$A \vee \sim A$ આ જટિલ સંયુક્ત વિધાન માટેના ઉપરના સત્યતાકોષ્ટકમાં પહેલો આદ્યસ્તંભ છે અને ત્રીજા એટલે કે છેલ્લા સ્તંભમાં આખું વિધાન આવેલું છે. એ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે,

(1) જો A સત્ય હોય તો $A \vee \sim A$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન સત્ય હોય છે. (પહેલી હરોળ મુજબ)

(2) જો A અસત્ય હોય તો $A \vee \sim A$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન સત્ય હોય છે. (બીજી હરોળ મુજબ)

આમ, $A \vee \sim A$ એ વિધાનમાં એક જ સાદું વિધાન હોવાથી આ સત્યતાકોષ્ટકમાં આદ્યસ્તંભની સંખ્યા એક છે. જ્યારે બે તાર્કિક કારકો (~ અને V) હોવાથી ગૌણ સ્તંભોની સંખ્યા બે છે. આ રીતે કુલ ત્રણ સ્તંભોની રચના થયેલી છે. તેમજ આદ્યસ્તંભ એક જ હોવાથી હરોળની સંખ્યા બે છે. (નિયમ નં. 2 પ્રમાણે) આ સત્યતાકોષ્ટક દ્વારા $A \vee \sim A$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાનના સત્યતામૂલ્ય અંગેનો સંક્ષિપ્ત ચિતાર મળી રહે છે.

(2) આપેલું વિધાન : $\sim R \rightarrow \sim S$

સત્યતાકોષ્ટક :

	આદ્યસ્તંભો		ગૌણ સ્તંભો		
	1	2	3	4	5
	R	S	$\sim R$	$\sim S$	$\sim R \rightarrow \sim S$
1	T	T	F	F	T
2	T	F	F	T	T
3	F	T	T	F	F
4	F	F	T	T	T
			1(~)	2(~)	3, 4($\rightarrow$)

સમજૂતી : ઉપરના દૃષ્ટાંત (2) $\sim R \rightarrow \sim S$ આ જટિલ સંયુક્ત વિધાનને લગતા સત્યતાકોષ્ટકમાં કુલ પાંચ સ્તંભો છે, જેમાંના પહેલા બે આદ્યસ્તંભો છે. (કારણ કે R અને S એમ બે સાદાં વિધાનો છે.) ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો એમ ત્રણ ગૌણ સ્તંભો છે. ત્રીજા સ્તંભની રચના પહેલા સ્તંભને આધારે અને નિષેધને લગતા મૂળભૂત સત્યતાકોષ્ટકને અનુસરીને થયેલી છે. (આ

હકીકતનો નિર્દેશ ત્રીજા સ્તંભની નીચે '1(∼)' એમ લખીને કરેલો છે) ચોથા સ્તંભની રચના બીજા સ્તંભને આધારે અને નિષેધને લગતા મૂળભૂત સત્યતાકોષ્ટકને અનુસરીને થયેલી છે. (આ હકીકતનો નિર્દેશ ચોથા સ્તંભની નીચે '2(∼)' એમ લખીને કરેલો છે.) પાંચમા સ્તંભની રચના અનુક્રમે ત્રીજા અને ચોથા સ્તંભને આધારે અને શરતી વિધાનને લગતા મૂળભૂત સત્યતાકોષ્ટકને અનુસરીને થયેલી છે. (આ હકીકતનો નિર્દેશ પાંચમા સ્તંભની નીચે '3, 4 →' એમ લખીને કરેલો છે.)

$\sim R \rightarrow \sim S$ આ જટિલ સંયુક્ત વિધાન માટેના ઉપરના સત્યતાકોષ્ટકમાં પ્રથમ બે આદ્યસ્તંભો છે અને પાંચમા એટલે કે છેલ્લા સ્તંભમાં આખું વિધાન આવેલું છે, એ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે,

- (1) જો R અને S બંને સત્ય હોય તો $\sim R \rightarrow \sim S$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન સત્ય હોય છે. (પહેલી હરોળ મુજબ)
- (2) જો R સત્ય અને S અસત્ય હોય તો $\sim R \rightarrow \sim S$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન સત્ય હોય છે. (બીજી હરોળ મુજબ)
- (3) જો R અસત્ય અને S સત્ય હોય તો $\sim R \rightarrow \sim S$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન અસત્ય હોય છે. (ત્રીજી હરોળ મુજબ)
- (4) જો R અને S બંને અસત્ય હોય તો $\sim R \rightarrow \sim S$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન સત્ય હોય છે. (ચોથી હરોળ મુજબ)

આમ, $\sim R \rightarrow \sim S$ એ વિધાનમાં બે સાદાં વિધાનો હોવાથી આ સત્યતાકોષ્ટકમાં આદ્યસ્તંભની સંખ્યા બે છે અને ત્રણ તાર્કિક કારકો (∼, ∼ અને →) હોવાથી ગૌણ સ્તંભોની સંખ્યા ત્રણ છે. આ રીતે કુલ પાંચ સ્તંભોની રચના થયેલી છે. તેમજ આદ્યસ્તંભ બે હોવાથી હરોળની સંખ્યા ચાર છે. (નિયમ નં. 2 પ્રમાણે) આ સત્યતાકોષ્ટક દ્વારા $\sim R \rightarrow \sim S$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાનના સત્યતામૂલ્ય અંગેનો સંક્ષિપ્ત ચિતાર મળી રહે છે.

(3) આપેલું વિધાન : $M \leftrightarrow (N \& P)$

સત્યતાકોષ્ટક :

	આદ્યસ્તંભો		ગૌણ સ્તંભો		
	1	2	3	4	5
	M	N	P	N & P	$M \leftrightarrow (N \& P)$
1	T	T	T	T	T
2	T	T	F	F	F
3	T	F	T	F	F
4	T	F	F	F	F
5	F	T	T	T	F
6	F	T	F	F	T
7	F	F	T	F	T
8	F	F	F	F	T
				2, 3(&)	1, 4(↔)

સમજૂતી : ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટાંત (3) $M \leftrightarrow (N \& P)$ આ જટિલ સંયુક્ત વિધાનને લગતા સત્યતાકોષ્ટકમાં કુલ પાંચ સ્તંભો છે. જેમાંના પહેલા ત્રણ આદ્યસ્તંભો છે. (કારણ કે M, N અને P એ ત્રણ સાદાં વિધાનો છે.) ચોથો અને પાંચમો એમ બે ગૌણ સ્તંભો છે. ચોથા સ્તંભની રચના અનુક્રમે બીજા અને ત્રીજા સ્તંભને આધારે તેમ જ સમુચ્ચયને લગતા મૂળભૂત સત્યતાકોષ્ટકને અનુસરીને થયેલી છે. (આ હકીકતનો નિર્દેશ ચોથા સ્તંભની નીચે '2, 3 (&)' એમ લખીને કરેલો છે.) પાંચમા સ્તંભની રચના અનુક્રમે પહેલા અને ચોથા સ્તંભને આધારે તેમજ દ્વિશરતી વિધાનને લગતા મૂળભૂત સત્યતાકોષ્ટકને અનુસરીને થયેલી છે. (આ હકીકતનો નિર્દેશ પાંચમા સ્તંભની નીચે '1, 4, (↔)' એમ લખીને કરેલો છે.)

$M \leftrightarrow (N \& P)$ આ જટિલ સંયુક્ત વિધાન માટેના સત્યતાકોષ્ટકમાં પ્રથમ ત્રણ આદ્યસ્તંભો છે અને પાંચમા એટલે કે છેલ્લા સ્તંભમાં આખું વિધાન આવેલું છે. એ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે,

(1) જો M , N અને P ત્રણેય વિધાનો સત્ય હોય, તો $M \leftrightarrow (N \& P)$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન સત્ય હોય છે. (પહેલી હરોળ મુજબ)

(2) જો M , N સત્ય અને P અસત્ય હોય તો $M \leftrightarrow (N \& P)$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન અસત્ય હોય છે. (બીજી હરોળ મુજબ)

(3) જો M સત્ય, N અસત્ય અને P સત્ય હોય તો $M \leftrightarrow (N \& P)$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન અસત્ય હોય છે. (ત્રીજી હરોળ મુજબ)

(4) જો M સત્ય અને N , P અસત્ય હોય તો $M \leftrightarrow (N \& P)$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન અસત્ય હોય છે. (ચોથી હરોળ મુજબ)

(5) જો M અસત્ય અને N , P સત્ય હોય તો $M \leftrightarrow (N \& P)$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન અસત્ય હોય છે. (પાંચમી હરોળ મુજબ)

(6) જો M અસત્ય, N સત્ય અને P અસત્ય હોય તો $M \leftrightarrow (N \& P)$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન સત્ય હોય છે. (છઠ્ઠી હરોળ મુજબ)

(7) જો M , N અસત્ય અને P સત્ય હોય તો $M \leftrightarrow (N \& P)$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન સત્ય હોય છે. (સાતમી હરોળ મુજબ)

(8) જો M , N અને P ત્રણેય વિધાનો અસત્ય હોય, તો $M \leftrightarrow (N \& P)$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાન સત્ય હોય છે. (આઠમી હરોળ મુજબ)

આમ, $M \leftrightarrow (N \& P)$ એ વિધાનમાં ત્રણ સાદાં વિધાનો હોવાથી આ સત્યતાકોષ્ટકમાં આદ્યસ્તંભની સંખ્યા ત્રણ છે અને બે તાર્કિક કારકો ($\leftrightarrow$ અને $\&$) હોવાથી ગૌણ સ્તંભોની સંખ્યા બે છે. આ રીતે કુલ પાંચ સ્તંભોની રચના થયેલી છે. તેમજ આદ્યસ્તંભ ત્રણ હોવાથી હરોળની સંખ્યા આઠ છે. (નિયમ નં. 2 પ્રમાણે) આ સત્યતાકોષ્ટક દ્વારા $M \leftrightarrow (N \& P)$ એ જટિલ સંયુક્ત વિધાનના સત્યતામૂલ્ય અંગેનો સંક્ષિપ્ત ચિતાર મળી રહે છે.

મનોયત્ન 5.3

1. નીચે આપેલાં જટિલ સંયુક્ત વિધાનો માટેના સત્યતાકોષ્ટકો રચો અને તેની સમજૂતી આપો :

* (1) $(P \rightarrow Q) \leftrightarrow P$

(2) $P \leftrightarrow (Q \vee R)$

(3) $A \vee \sim A$

(4) $\sim P \leftrightarrow \sim Q$

* (5) $A \leftrightarrow \sim \sim A$

(6) $[(P \rightarrow Q) \& P] \leftrightarrow Q$

(7) $(A \vee B) \& \sim (A \vee B)$

(8) $[(P \vee Q) \& \sim P] \leftrightarrow Q$

(9) $(A \& B) \rightarrow \sim C$

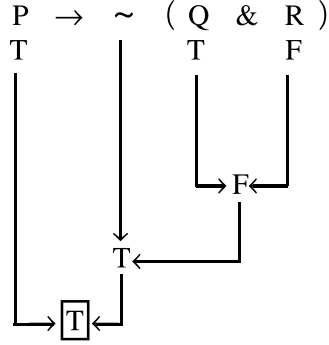
* (10) $[(P \vee Q) \& \sim R] \rightarrow Q$

*

(3) જટિલ સંયુક્ત વિધાનના સત્યતામૂલ્યની આકૃતિ અને સત્યતાકોષ્ટક વચ્ચેનો સંબંધ:

આ પ્રકરણના વિભાગ 3 માં આપણે જટિલ સંયુક્ત વિધાનના સત્યતામૂલ્યની આકૃતિઓનો પરિચય મેળવ્યો. આ પછી આપણે જટિલ સંયુક્ત વિધાનના સત્યતાકોષ્ટકોની રચના કરતાં શીખ્યાં. આથી, સ્વાભાવિક રીતે આ બે વચ્ચેના સંબંધને જાણવાની જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે છે. સત્યતામૂલ્યની આકૃતિ અને સત્યતાકોષ્ટક વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરવા માટે આપણે એક ઉદાહરણ જોઈએ.

માનો કે P અને Q સત્ય છે અને R અસત્ય છે. તો $P \rightarrow \sim (Q \& R)$ એ વિધાન સત્ય હોય કે અસત્ય ? આ પ્રશ્નનો જવાબ નીચે આપેલી આ વિધાનના સત્યતામૂલ્યની આકૃતિ દ્વારા મળી રહે છે:

આમ સત્યતામૂલ્યની ઉપર્યુક્ત આકૃતિની સમજૂતી એ છે કે, આપેલું વિધાન સત્ય છે. તેની સાબિતી આ વિધાન માટેના સત્યતાકોષ્ટક દ્વારા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

નીચેના સત્યતાકોષ્ટકનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાશે કે તેની બીજી હરોળમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, જો P અને Q સત્ય હોય અને R અસત્ય હોય તો $P \rightarrow \sim (Q \& R)$ એ વિધાન સત્ય હોય છે.

	1	2	3	4	5	6
	P	Q	R	$Q \& R$	$\sim(Q \& R)$	$P \rightarrow \sim(Q \& R)$
1	T	T	T	T	F	F
2	<u>T</u>	<u>T</u>	<u>F</u>	<u>F</u>	<u>T</u>	<u>T</u>
3	T	F	T	F	T	T
4	T	F	F	F	T	T
5	F	T	T	T	F	T
6	F	T	F	F	T	T
7	F	F	T	F	T	T
8	F	F	F	F	T	T
				2,3(&)	4(~)	1,5 (→)

આમ, આપણે જોઈએ છીએ કે સત્યતામૂલ્યની આકૃતિ દ્વારા આપણને જે સાબિતી મળે છે તેની તે જ સાબિતી સત્યતાકોષ્ટકની બીજી હરોળમાંથી મળે છે. સત્યતામૂલ્યની આકૃતિ અને સત્યતાકોષ્ટકની બીજી હરોળની સમાનતા વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે આપણે એ બંનેમાં આવતા T અને F ની નીચે લીટી મૂકેલી છે. આના પરથી એ સ્પષ્ટ થવું ઘટે કે સત્યતાકોષ્ટકમાં જેટલી હરોળો હોય છે એટલી સત્યતામૂલ્યની આકૃતિઓ તેમાં છુપાયેલી હોય છે. આમ, સત્યતાકોષ્ટક સત્યતામૂલ્યની આકૃતિ કરતાં ઘણો વ્યાપક હોય છે. આનું કારણ એ છે કે કોઈ પણ જટિલ સંયુક્ત વિધાનના સત્યતામૂલ્યની આકૃતિમાં તેની અંદરનાં સાદાં વિધાનોની સત્યાસત્યતાની ફક્ત એક જ શક્યતાનું ચિત્ર આવે છે. જ્યારે સત્યતાકોષ્ટકમાં આ સાદાં વિધાનોની સત્યાસત્યતાની તમામ શક્યતાઓને આવરી

લેવામાં આવે છે અને તેથી કોઈ પણ જટિલ સંયુક્ત વિધાનના સત્યતામૂલ્યની શક્ય એવી પ્રત્યેક આકૃતિ એ વિધાનને લગતા સત્યતાકોષ્ટકની કોઈ ને કોઈ હરોળમાં આવી જ જતી હોય છે.

મનોયત્ન 5.4

1. જો A અને B સત્ય હોય અને P અને Q અસત્ય હોય તો નીચે આપેલાં જટિલ સંયુક્ત વિધાનોમાંના પ્રત્યેકનું જે સત્યતામૂલ્ય થાય તે સત્યતામૂલ્યની આકૃતિ દ્વારા દર્શાવો. આ આકૃતિઓનો સમાવેશ જે-તે વિધાન માટેના સત્યતાકોષ્ટકની કઈ હરોળમાં આવે છે તે સત્યતાકોષ્ટક રચીને દર્શાવો :

- * (1) $(A \rightarrow B) \& A$
- (2) $(A \leftrightarrow Q) \rightarrow A$
- (3) $\sim(B \& P) \vee P$
- (4) $\sim A \leftrightarrow (A \& B)$
- * (5) $(\sim B \vee Q) \& B$
- (6) $\sim (P \rightarrow \sim A)$
- (7) $(P \& A) \leftrightarrow \sim P$
- (8) $(A \& B) \vee \sim B$
- (9) $\sim A \rightarrow \sim P$
- * (10) $(\sim P \& A) \vee \sim A$

સ્વાધ્યાય 5

1. નીચેનામાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરીને જવાબ લખો:

- (1) બે કે તેથી વધારે કારકોના ઉપયોગ વડે રચાયેલા વિધાનને શું કહે છે ?
 (અ) સાદું વિધાન (બ) જટિલ સંયુક્ત વિધાન (ક) સંયુક્ત વિધાન (ડ) શરતી વિધાન
- (2) સંયુક્ત વિધાનની રચના કોના આધારે નક્કી થાય છે ?
 (અ) વિધાનપરક અચલ (બ) વિધાનપરક પરિવર્તી (ક) તાર્કિક કારક (ડ) સર્વોપરી કારક
- (3) જટિલ સંયુક્ત વિધાનનો પ્રકાર કોના આધારે નક્કી થાય છે ?
 (અ) સર્વોપરી કારક (બ) ગૌણ કારક (ક) તાર્કિક કારક (ડ) સત્યતાફલનલક્ષી કારક
- (4) ‘(રસોત્સવ થશે અને રજા પડશે.) એમ નથી.’ આ વિધાન કેવા પ્રકારનું છે ?
 (અ) જટિલ શરતી (બ) જટિલ વિકલ્પન (ક) જટિલ દ્વિશરતી (ડ) જટિલ નિષેધ
- (5) જટિલ શરતી વિધાનમાં કયા સર્વોપરીકારકનો ઉપયોગ થાય છે ?
 (અ) ‘જો... તો અને તો જ’ (બ) ‘... અથવા...’ (ક) ‘જો... તો...’ (ડ) ‘...અને ...’
- (6) જટિલ વિકલ્પનમાં કયા સર્વોપરીકારકનો ઉપયોગ થાય છે ?
 (અ) ‘&’ (બ) ‘V’ (ક) ‘~’ (ડ) ‘→’
- (7) એક આદ્યસ્તંભના સત્યતાકોષ્ટકમાં કેટલી હરોળો હોય છે ?
 (અ) એક (બ) ચાર (ક) બે (ડ) આઠ
- (8) ‘ $\sim P \rightarrow Q$ ’ ના સત્યતાકોષ્ટકની કેટલી હરોળ રચાય છે ?
 (અ) બે (બ) ચાર (ક) આઠ (ડ) સોળ

(9) 'A V ~ A' ના સત્યતાકોષ્ટકમાં કેટલા આદ્યસ્તંભો આવે છે ?

(અ) એક

(બ) બે

(ક) ત્રણ

(ડ) ચાર

(10) 'P V ~ P' ના સત્યતાકોષ્ટકમાં કેટલા ગૌણસ્તંભ આવે છે ?

(અ) આઠ

(બ) ચાર

(ક) ત્રણ

(ડ) બે

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ સવિસ્તર લખો.

- (1) જટિલ નિષેધક વિધાન એટલે શું તે ઉદાહરણ અને પ્રાતીક રજૂઆત દ્વારા સમજાવો.
- (2) જટિલ સામુચ્ચયિક વિધાન એટલે શું તે ઉદાહરણ અને પ્રાતીક રજૂઆત દ્વારા સમજાવો.
- (3) જટિલ વિકલ્પન એટલે શું તે ઉદાહરણ અને પ્રાતીક રજૂઆત દ્વારા સમજાવો.
- (4) જટિલ શરતી વિધાન એટલે શું તે ઉદાહરણ અને પ્રાતીક રજૂઆત દ્વારા સમજાવો.
- (5) જટિલ દ્વિશરતી વિધાન એટલે શું તે ઉદાહરણ અને પ્રાતીક રજૂઆત દ્વારા સમજાવો.
- (6) સર્વોપરીકારક એટલે શું તે ઉદાહરણ અને પ્રાતીક રજૂઆત દ્વારા સમજાવો.
- (7) કૌંસના ઉપયોગને લગતા નિયમો અને તેના ફાયદાઓ સમજાવો.
- (8) સત્યતાકોષ્ટકમાં આદ્યસ્તંભની રચનાને લગતા નિયમો સમજાવો.
- (9) સત્યતાકોષ્ટકમાં હરોળની સંખ્યાને લગતા નિયમો સમજાવો.

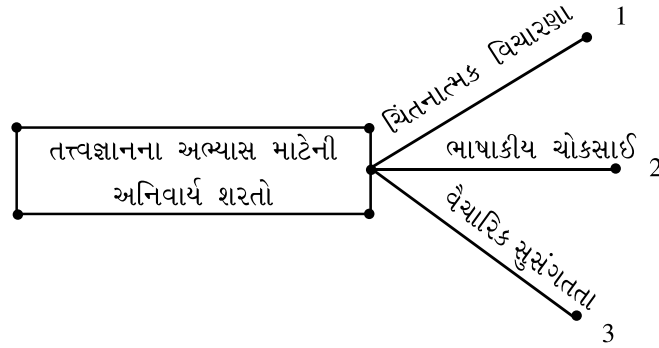

પ્રસ્તાવના

આપણે પ્રકરણ 1 થી 5માં જોયું કે તર્કશાસ્ત્ર વિચારણાનું વિશ્લેષણ કરે છે અને વિચારણાનું શોધન (Purification) કરે છે. હવે આપણે આ પ્રકરણમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરીશું. તત્ત્વજ્ઞાનમાં માનવ અનુભવ વિશે ચિંતન કરવામાં આવે છે. આ ચિંતન પોતાની જાત, જગત કે ઈશ્વર - પરમ તત્ત્વ અંગેનું હોય છે, જેને જીવ, જગત અને ઈશ્વર એમ ‘તત્ત્વત્રયી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ તત્ત્વત્રયી અંગેનું ચિંતન સામાન્ય રીતે તત્ત્વચિંતન કે તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે ઓળખાય છે. તત્ત્વત્રયીના અભ્યાસપૂર્વે તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું, તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, વિષયવસ્તુ, અન્ય શાસ્ત્રો સાથેના તેના સંબંધો તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસની ઉપયોગિતા અંગેની સમજૂતી મેળવીશું.

તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજવા માટે ‘તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું’ - એ સમજવું જરૂરી છે. આ એક તાત્ત્વિક પ્રશ્ન છે. કેમકે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે આપણે ચિંતન કરવું પડે છે. જેમ પાણીમાં પડ્યા સિવાય તરતાં શીખી શકાતું નથી, તેમ તત્ત્વચિંતક બન્યા સિવાય તત્ત્વનો અભ્યાસ થઈ શકે નહિ. અન્ય શાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે આ મૂળભૂત તફાવત છે. રસાયણશાસ્ત્ર કે જીવશાસ્ત્ર ભણવા માટે રસાયણશાસ્ત્રી કે જીવશાસ્ત્રી બનવું પડતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞાની બનવું પડે છે. કારણ કે તત્ત્વચિંતક કોઈ પણ વિચારને એમ ને એમ સ્વીકારી લેતો નથી. અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં ચિંતનાત્મક વિચારણા જરૂરી છે. ચિંતનાત્મક વિચારણામાં ભાષાકીય ચોકસાઈ અને વૈચારિક સુસંગતતા હોવી જોઈએ. આમ, તત્ત્વજ્ઞાન માટેની અનિવાર્ય શરતોને નીચેની આકૃતિ દ્વારા સમજી શકાય :

તત્ત્વજ્ઞાન માનવજીવનના સમગ્ર અનુભવોને આવરી લે છે. જીવન અંગેની તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ અખિલાઈવાળી છે. આ કારણે તત્ત્વજ્ઞાન એક ચોક્કસ વિષયમાં બંધાતું નથી. અર્થાત્ વ્યાપકતા અને સર્વગ્રાહિતાની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાને કારણે તત્ત્વજ્ઞાનની કોઈ સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા સંભવી શકતી નથી. આમ છતાં તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપની સમજ માટે નીચેના મુદ્દાઓનો અભ્યાસ કરીશું:

(1) તત્ત્વજ્ઞાન એટલે હાલપણ માટેનો પ્રેમ : અંગ્રેજી શબ્દ Philosophy મૂળ ગ્રીક શબ્દો ‘Philo’ અને ‘Sophia’ માંથી ઊતરી આવેલો છે. ‘Philo’ એટલે ‘પ્રેમ’ અને ‘Sophia’ એટલે ‘હાલપણ’ કે ‘વિવેકજ્ઞાન’. આમ, Philosophy એટલે હાલપણ કે વિવેકજ્ઞાન માટેનો પ્રેમ.

માનવ માત્રના જીવનમાં વિવેકજ્ઞાનનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. કારણ કે સામાન્ય જ્ઞાન દ્વારા કેવળ અભિપ્રાયો, માહિતી અને તેનું વિશ્લેષણ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જીવનમાં શું કરવા યોગ્ય છે અને શું કરવા યોગ્ય નથી તેનો નિર્ણય વિવેકજ્ઞાન દ્વારા થાય છે. દા.ત. અગ્નિમાં ઉષ્ણતા હોય છે. આ જ્ઞાનના ઉપયોગથી રસોઈ બનાવી શકીએ છીએ અથવા તો કોઈકનું ઘર પણ સળગાવી શકીએ છીએ. આપણામાં રહેલું વિવેકજ્ઞાન આપણને કોઈનું ઘર સળગાવવા પ્રેરતું નથી. ગાંધીયુગના ચિંતક કેદારનાથજીના મતાનુસાર વિવેક એટલે

શુદ્ધ બુદ્ધિથી યોગ્ય રીતે નિર્ણય કરવાની શક્તિ. આમ, જીવનમાં વિવેક કેળવવો એ જ હડાપણ છે.

સ્ટીફન હોલ તેમના પુસ્તક wisdom માં લખે છે કે હડાપણ એટલે નમ્રતા, ધીરજ, સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ, માનવ-મર્યાદાઓને ઉચાટ વગર સમતાથી સહન કરવાની ક્ષમતા. આમ, વિવેક કે હડાપણ માટે સ્વચિંતનશીલતા અનિવાર્ય છે. સ્વચિંતનશીલતા એક એવી પ્રવૃત્તિ છે જેમાં આપણી અવેજીમાં કોઈ અન્ય આપણા માટે સ્વચિંતન કરી શકતું નથી. માર્સલ પ્રાઉસ્ટના મતે “હડાપણ પીરસી શકાતું નથી, તેનું ઉપાર્જન આપણે પોતે જ કરવું પડે. આ માટે કોઈ વિકલ્પ નથી.” આમ, સ્વચિંતનશીલતા એ તત્ત્વજ્ઞાનનો મુદ્રાલેખ છે.

(2) તત્ત્વજ્ઞાન એટલે માણસની જીવનદૃષ્ટિ કે મૂળભૂત માન્યતાઓ : દરેક માણસનો જીવન-વ્યવહાર તેણે સ્વીકારેલી જીવનદૃષ્ટિ કે મૂળભૂત માન્યતા અનુસાર હોય છે. આ માન્યતાઓ ઉપલક્ષ્ય નથી. પરંતુ આ માન્યતાઓને ખાતર વ્યક્તિ પોતાનું જીવન હોડમાં મૂકવા તૈયાર થાય છે. શાકાહારી પ્રાણીને પણ માંસ ખાવા તૈયાર ન થાય. માનવની આ પ્રકારની મૂળભૂત માન્યતાઓને તેમની જીવનદૃષ્ટિ કે તત્ત્વજ્ઞાન કહી શકાય. આમ, માણસનું તત્ત્વજ્ઞાન એ તેણે સ્વીકારેલ જીવનદૃષ્ટિ છે.

(3) તત્ત્વજ્ઞાન એટલે મૂળભૂત માન્યતાઓની સમીક્ષા :

દરેક માણસ કેટલીક મૂળભૂત માન્યતાઓ ધરાવે છે. માણસ આ માન્યતાઓ અંગે સભાનપણે ચિંતન કરતો નથી, આલોચના કરતો નથી કે પરીક્ષણ પણ કરતો નથી. મહાન ગ્રીક તત્ત્વચિંતક સોક્રેટિસના મતે માન્યતાઓને વગર વિચાર્યે સ્વીકારી લઈને જીવન જીવવું એ માણસ જેવા વિચારશીલ પ્રાણી માટે બિલકુલ શોભાસ્પદ નથી.

જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોને લગતી જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ સ્વીકારેલી અનેક માન્યતાઓમાંથી કઈ માન્યતા સાચી છે ? શા માટે સાચી છે ? આ માન્યતાઓ પરસ્પરને સુસંગત છે કે કેમ ? આવા પ્રશ્નો તત્ત્વજ્ઞાન રજૂ કરે છે. તે અંગે ચિંતન કરે છે. માન્યતાઓનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. માન્યતાઓની સ્વીકાર્યતા અને આવા પ્રયત્નના પરિપાકરૂપે જે પ્રાપ્ત થાય તે તત્ત્વજ્ઞાન છે.

(4) તત્ત્વજ્ઞાન એટલે વ્યાપક અને સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિએ માનવજીવન અને વિશ્વનો અભ્યાસ : તત્ત્વજ્ઞાન માનવજીવનને સંપૂર્ણ રીતે સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોવાનો અને મૂલવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ સંદર્ભમાં પ્લેટોએ તત્ત્વચિંતકને સમગ્ર કાળનો અને સમગ્ર અસ્તિત્વનો દૃષ્ટા કહ્યો છે. આમ, જ્યારે તત્ત્વચિંતક જીવનની મૂળભૂત માન્યતાઓનું વિવેચન કરે છે, ત્યારે તત્ત્વચિંતક સમગ્ર માનવજાત અને સર્વકાળ માટે સાચી હોય તેવી માન્યતાઓને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ સંદર્ભમાં જ તત્ત્વજ્ઞાનને ‘શાસ્ત્રોની કે વિજ્ઞાનની રાણી’ કહેવામાં આવે છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ શાસ્ત્રોનું શાસ્ત્ર છે.

‘સ બ્રહ્મવિદ્યા સર્વવિદ્યા પ્રતિષ્ઠિતામ્ ॥’

(5) તત્ત્વજ્ઞાન એટલે તાત્ત્વિક સમસ્યાઓ અને તેના ઉકેલને લગતા સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ અને મૂલ્યાંકન : માનવી બુદ્ધિશીલ પ્રાણી હોવાથી તેના મનમાં અનેક તાત્ત્વિક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે, જેના સર્વમાન્ય ઉકેલો પ્રાપ્ત નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ આવી તાત્ત્વિક સમસ્યાઓનું નિરૂપણ અને મૂલ્યાંકન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી માટે આ સમસ્યાઓનો ઇતિહાસ જાણવો જેટલો જરૂરી છે, તેટલું જ એ અંગે સ્વતંત્ર ચિંતન કરવું પણ જરૂરી છે. તાત્ત્વિક સમસ્યાઓ અંગે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી જે વિચાર કરે છે તેમાંની કેટલીક સમસ્યાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

- (1) બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થોનું જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જે જ્ઞાન થાય છે તે વસ્તુલક્ષી છે કે વ્યક્તિલક્ષી ?
 - (2) આ જગતનું તંત્ર કેવળ યાંત્રિક રીતે ચાલે છે કે તે હેતુલક્ષી છે ?
 - (3) માણસ એ કેવળ શરીર અને મનરૂપ જ છે કે તેને આત્મા પણ છે ?
 - (4) જો ઈશ્વર જેવું સર્વશક્તિમાન અને કલ્યાણમય તત્ત્વ આ જગતનું નિયામક હોય, તો જગતમાં અનિષ્ટો કઈ રીતે સંભવે છે ?
- આમ, તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર્યુક્ત વિવિધ પ્રકારની તાત્ત્વિક સમસ્યાઓનું ચિંતન કરે છે. આ ચિંતન અંગે ત્રણ બાબતો નોંધનીય છે:

- (1) તત્ત્વજ્ઞાન તાત્ત્વિક સમસ્યાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે.
- (2) તાત્ત્વિક સમસ્યાનો ઉકેલ આપે છે.
- (3) તાત્ત્વિક સમસ્યાના ઉકેલ માટેના સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરે છે.

મનોયત્ન 6.1

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) તત્ત્વજ્ઞાન શેના વિશે ચિંતન કરે છે ?
- (2) 'Philosophy' નો શાબ્દિક અર્થ લખો.
- (3) તત્ત્વજ્ઞાનનો મુદ્રાલેખ શો છે ?
- (4) ચિંતનાત્મક વિચારણાની ભાષા કેવી હોવી જોઈએ ?
- (5) તત્ત્વજ્ઞાનની જીવનદૃષ્ટિ કેવા પ્રકારની છે ?
- (6) માનવનું તત્ત્વજ્ઞાન શેના પર રચાયેલું છે ?
- (7) કોના મતે તત્ત્વચિંતક સમગ્ર કાળ અને સમગ્ર અસ્તિત્વનો દૃષ્ટા છે ?
- (8) “સર્વ વિજ્ઞાનોની રાણી” કોણ છે ?
- (9) તાત્ત્વિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે તત્ત્વજ્ઞાન શેનું નિરૂપણ કરે છે ?
- (10) તત્ત્વજ્ઞાન કેવા પ્રકારની સમસ્યાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજવા શા માટે માનવીને તત્ત્વજ્ઞાની બનવું પડે છે ?
- (2) ‘વિવેક’ એટલે શું ?
- (3) ‘સ્વચિંતનશીલતા’ એટલે શું ?
- (4) માર્સલ પ્રાઉસ્ટનો ‘ડહાપણ’ અંગેનો વિચાર જણાવો.
- (5) તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ માટેની અનિવાર્ય શરતો કઈ છે ?
- (6) તત્ત્વજ્ઞાનની સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા શક્ય નથી, શા માટે ?
- (7) તત્ત્વજ્ઞાનનો વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ શો અર્થ થાય છે ?
- (8) તત્ત્વજ્ઞાન શું છે તે સમજાવતા કોઈ પણ બે મુદ્દાઓ લખો.
- (9) ગ્રીક ચિંતક પ્લેટો તત્ત્વચિંતકને કેવા પ્રકારનો દૃષ્ટા ગણે છે ?
- (10) તત્ત્વજ્ઞાન કેવા પ્રકારની તાત્ત્વિક સમસ્યાઓનું ચિંતન કરે છે ?

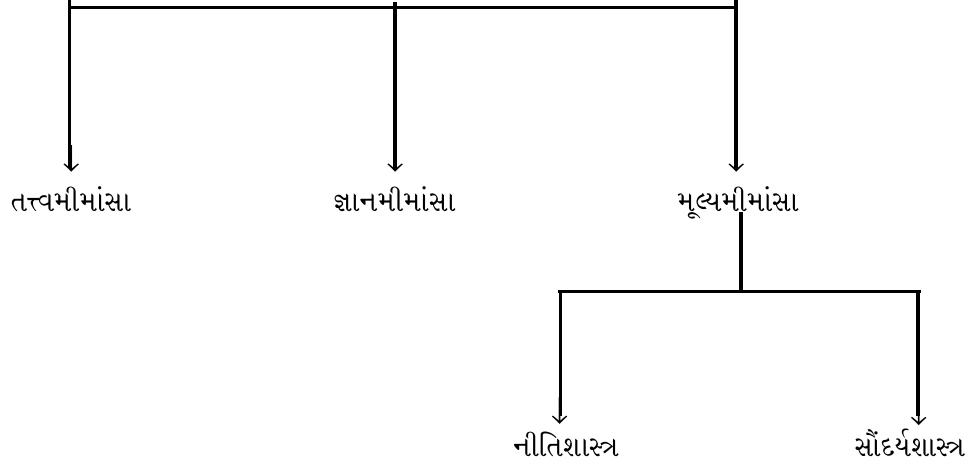
*

તત્ત્વજ્ઞાનનું વિષયવસ્તુ

તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપની ચર્ચા દરમિયાન કહેવામાં આવ્યું છે કે, તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ-વિષય માનવજીવનના સમગ્ર અનુભવો છે. અર્થાત્ માનવજીવનના સમગ્ર અનુભવો તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસક્ષેત્રમાં સમાવેશ પામે છે. આમ તત્ત્વજ્ઞાનનું અભ્યાસક્ષેત્ર અત્યંત

વિશાળ છે. આ વિશાળ ક્ષેત્રમાં ઉદ્ભવતા અનેકવિધ પ્રશ્નો અંગે યોગ્ય રીતે વિચારણા થઈ શકે તે માટે તત્ત્વજ્ઞાનને જુદી જુદી શાખાઓમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું છે. અહીં આપણે તત્ત્વજ્ઞાનની ત્રણ મૂળભૂત શાખાઓનો વિચાર કરીશું :

તત્ત્વજ્ઞાનની મૂળભૂત શાખાઓ

(1) તત્ત્વમીમાંસા (Metaphysics) (2) જ્ઞાનમીમાંસા (Epistemology) અને (3) મૂલ્યમીમાંસા (Axiology) તત્ત્વજ્ઞાનની આ ત્રણ મૂળભૂત શાખાઓ છે. જેમાં અસ્તિત્વ, જ્ઞાન અને મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

(1) તત્ત્વમીમાંસા : ગ્રીક તત્ત્વચિંતક એરિસ્ટોટલે તેના Physics પછી જે પુસ્તક લખ્યું તે “Metaphysics” “તત્ત્વવિદ્યા” તરીકે ઓળખાય છે. સમકાલીન ચિંતનમાં ‘Meta’ શબ્દનો અર્થ ‘વૈચારિક’ કે ‘સૈદ્ધાંતિક’ રીતે અગ્રેસર એવો થાય છે.

તત્ત્વમીમાંસામાં અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ અને તેના પ્રકારોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. માણસ પોતાના અસ્તિત્વનો અનુભવ કરે છે. આ અનુભવમાં તે પોતાની જાતનો અને જગતનો પણ અનુભવ કરે છે. પોતાના અસ્તિત્વનો અનુભવ અને પોતાના અસ્તિત્વના જગત સાથેના સંબંધને સમજવા તત્ત્વમીમાંસા પ્રયત્ન કરે છે. પોતાના અસ્તિત્વને ઘડનાર કોઈ તત્ત્વ છે ? તેની તપાસ કરીને આ તત્ત્વનું સ્વરૂપ કેવું છે ? આ તત્ત્વને વ્યક્તિના અસ્તિત્વ અને જગત સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે ? આ પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયત્ન તત્ત્વમીમાંસા કરે છે. એટલું જ નહિ પોતાની જાત અને જગત વચ્ચેના સંબંધોના તાત્ત્વિક પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પણ પ્રયત્ન કરે છે. તત્ત્વમીમાંસાના મહત્વના પ્રશ્નો નીચે પ્રમાણે છે :

- (1) માણસનું અસ્તિત્વ શું છે ? હું કોણ છું ?
- (2) માનવ-અસ્તિત્વનું હાર્દ શું ? મારું સ્વરૂપ કેવું છે ?
- (3) જગતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?
- (4) માનવ-અસ્તિત્વ અને જગત વચ્ચેના સંબંધો કેવા છે ?
- (5) માનવ-અસ્તિત્વ અને જગતને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ તત્ત્વ છે ?
- (6) આ તત્ત્વ ઈશ્વર છે ?
- (7) ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે ?
- (8) ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે કેવો સંબંધ છે ?
- (9) માનવ-અસ્તિત્વ સ્થળ-કાળથી પર છે ?

(2) જ્ઞાનમીમાંસા : જ્ઞાન, જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ, જ્ઞાનનો વિષય, જ્ઞાનનાં ક્ષેત્રો, જ્ઞાનના પ્રકારો, તેનું પ્રામાણ્ય, જ્ઞાનની મર્યાદાઓ આ વિષયો જ્ઞાનમીમાંસાના અભ્યાસ વિષયો છે. જ્ઞાનમીમાંસાનો સંબંધ જ્ઞાનની શક્યતાઓ, જ્ઞાનના વિવિધ પ્રકારો, જ્ઞાનપ્રાપ્તિના અને તેના પ્રામાણ્યને સ્થાપવાનો છે. જ્ઞાનના વિષયો અનેક છે, જેમાં કેટલાક પ્રત્યક્ષ વિષયો છે તો કેટલાક અપ્રત્યક્ષ વિષયો છે. દા.ત., ટેબલ ખુરશી વગેરે પ્રત્યક્ષ છે તો ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન પ્રત્યક્ષ નથી. પ્રત્યક્ષ વિષયોનું જ્ઞાન આપણને સીધેસીધું પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે પરોક્ષ વિષયનું જ્ઞાન સીધેસીધું પ્રાપ્ત થતું નથી.

જ્ઞાનમીમાંસાના મહત્વના પ્રશ્નો નીચે પ્રમાણે છે :

- (1) જ્ઞાન એટલે શું ?
- (2) જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?
- (3) જ્ઞાનના પ્રકારો કેટલા છે ?
- (4) જ્ઞાન મેળવવાની સંભાવના છે કે કેમ ?
- (5) જ્ઞાન મેળવવાના સાધનો કયા છે ?
- (6) બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન આપણને કેવી રીતે થાય છે ?
- (7) જ્ઞાનનું મૂલ્ય શું છે ?
- (8) જ્ઞાનની પ્રક્રિયામાં જ્ઞાતાનું મહત્વ શું છે ?
- (9) જ્ઞાનનું અર્થઘટન કઈ રીતે થાય છે ?

(3) મૂલ્યમીમાંસા : મૂલ્યમીમાંસામાં માનવમૂલ્યો અંગે વિચારણા કરવામાં આવે છે. માનવ મૂલ્યો બે પ્રકારનાં છે :

- (1) આચરણલક્ષી મૂલ્યો (2) સૌંદર્યલક્ષી મૂલ્યો.

આચરણલક્ષી મૂલ્યોનો અભ્યાસ નીતિશાસ્ત્ર કરે છે અને સૌંદર્યલક્ષી મૂલ્યોનો અભ્યાસ સૌંદર્યશાસ્ત્ર કરે છે.

(1) નીતિશાસ્ત્ર : આપણે જોયું કે નીતિશાસ્ત્ર આચરણલક્ષી મૂલ્યોની વિચારણા કરે છે. નીતિશાસ્ત્ર માનવવર્તણૂકનું મૂલ્યાંકન કરે છે. માનવ એક સામાજિક પ્રાણી છે. સમાજમાં માનવ માનવ વચ્ચે પારસ્પરિક સંબંધ હોય છે. આ સંબંધો દ્વારા કયાં મૂલ્યો સ્થપાય છે, વ્યક્તિએ કયાં મૂલ્યોનું સ્થાપન કરવું જોઈએ વગેરેની વિચારણા નીતિશાસ્ત્ર કરે છે.

નીતિશાસ્ત્રના પ્રશ્નો નીચે પ્રમાણે છે :

- (1) નીતિ એટલે શું ?
- (2) માનવકર્મ કરવા માટે સ્વતંત્ર છે ?
- (3) માનવજીવનનું અંતિમ ધ્યેય શું છે ?
- (4) સમાજે કયાં મૂલ્યોનું સ્થાપન કરવું જોઈએ ?
- (5) માનવજીવનના આદર્શો કયા કયા છે ?
- (6) માનવકર્મની નૈતિકતાનો નિર્ણય કેવી રીતે લઈ શકાય છે ?
- (7) માનવજીવનના નૈતિક આદર્શો અંતિમ છે ?
- (8) માનવની નૈતિક પ્રગતિનું માપન કઈ રીતે થઈ શકે છે ?
- (9) માનવનાં અનૈતિક કર્મોને કઈ રીતે સમજાવી શકાય ?

(2) સૌંદર્યશાસ્ત્ર : સૌંદર્યશાસ્ત્ર કલા કે સૌંદર્ય અંગેની વિચારણા અને તેનું મૂલ્યાંકન કરે છે. આ વિચારણા દ્વારા કલાનું સ્વરૂપ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આથી સૌંદર્યશાસ્ત્રમાં કલાના વિષયો, કલાજગત અને સૌંદર્યલક્ષીમૂલ્યની વિચારણા થાય છે.

સૌંદર્યશાસ્ત્રના પ્રશ્નો નીચે પ્રમાણે છે :

- (1) કલા કોને કહેવાય ?
- (2) કલાનાં રૂપો કયાં કયાં છે ?
- (3) કલાના મૂલ્યાંકન પાછળનો તર્ક શું છે ?
- (4) કલાના વિષયોની વિશેષતા શું છે ?
- (5) કલાની સર્જનશીલતાને કઈ રીતે સમજી શકાય ?
- (6) કલાકૃતિ ક્યારે અસ્તિત્વમાં આવે છે ?
- (7) કલા વ્યક્તિલક્ષી છે કે વસ્તુલક્ષી છે ?
- (8) કલાને નીતિ સાથે શું સંબંધ છે ?
- (9) કલા, કલાકાર અને કલાકૃતિ વચ્ચે શો સંબંધ છે ?

મનોયત્ન 6.2

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) તત્ત્વજ્ઞાનની મૂળભૂત શાખાઓ કેટલી છે ?
- (2) તત્ત્વમીમાંસા શેનો અભ્યાસ કરે છે ?
- (3) ‘જગતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?’ આ પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાનની કઈ શાખાનો છે ?
- (4) જ્ઞાનમીમાંસાનો અભ્યાસ-વિષય શું છે ?
- (5) જ્ઞાનના વિષયોના કયા બે પ્રકારો છે ?
- (6) તત્ત્વજ્ઞાનની કઈ શાખા માનવમૂલ્યોની વિચારણા કરે છે ?
- (7) મૂલ્યોના બે પ્રકાર જણાવો.
- (8) આચરણલક્ષી મૂલ્યોનો અભ્યાસ તત્ત્વજ્ઞાનની કઈ શાખા કરે છે ?
- (9) સૌંદર્યલક્ષી મૂલ્યોનો અભ્યાસ તત્ત્વજ્ઞાનની કઈ શાખા કરે છે ?
- (10) ‘કલાને નીતિશાસ્ત્ર સાથે શું સંબંધ છે ?’ આ પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાનની કઈ શાખાનો છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) તત્ત્વજ્ઞાનની મૂળભૂત શાખાઓનાં નામ લખો.
- (2) મૂલ્યમીમાંસાની શાખાઓ કેટલી છે ? કઈ કઈ ?
- (3) શા માટે એરિસ્ટોટલના પુસ્તકનું નામ ‘Metaphysics’ છે ?
- (4) સમકાલીન ચિંતનમાં ‘Meta’ શબ્દનો અર્થ શું થાય છે ?
- (5) તત્ત્વમીમાંસાના મહત્ત્વના કોઈ પાંચ બે પ્રશ્નો જણાવો.
- (6) માનવીને કેવા પ્રકારનું જ્ઞાન સીધેસીધું પ્રાપ્ત થાય છે ? બે ઉદાહરણો આપો.
- (7) માનવીને થતા અપ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનાં બે ઉદાહરણો આપો.
- (8) જ્ઞાનમીમાંસાના કોઈ પાંચ બે મહત્ત્વના પ્રશ્નો જણાવો.

(9) નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ-વિષય શું છે ?

(10) સૌંદર્યશાસ્ત્ર શેનો અભ્યાસ કરે છે ?

*

તત્ત્વજ્ઞાનનો અન્ય શાસ્ત્રો સાથેનો સંબંધ

(1) તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્ર : તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્રના પરસ્પરના સંબંધને સમજવા માટે બંને વચ્ચેના સામ્ય અને ભેદને જાણી લેવા જરૂરી છે :

તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ-વિષય સમગ્ર જીવનનો અનુભવ છે. તેનું અભ્યાસ અંગેનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ સમગ્રલક્ષી અને મૂલ્યાંકનલક્ષી છે. તત્ત્વજ્ઞાનની અભ્યાસપદ્ધતિ સમીક્ષાત્મક વિચારણાની એટલે કે ચિંતનાત્મક પદ્ધતિ છે. તત્ત્વજ્ઞાન કોઈ પણ પ્રકારની ગૃહીત માન્યતા સ્વીકારીને ચાલતું નથી. અન્ય તમામ પ્રકારનાં શાસ્ત્રોની ગૃહીત માન્યતાની આલોચનાત્મક તપાસ એ તત્ત્વજ્ઞાનનું મહત્ત્વનું કાર્ય છે.

તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ-વિષય પ્રમાણભૂત વિચારણા છે. તેનું દૃષ્ટિબિંદુ તાર્કિક વિચારણા પૂરતું સીમિત રહે છે. આમ તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્ર બંનેનાં સ્વાયત્ત ક્ષેત્રો હોવા છતાં બંને વચ્ચે પરસ્પર પૂરકતાનો સંબંધ છે.

તર્કશાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાનનું પોષક અને ઉપકારક જ્ઞાન છે. તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નોની ચર્ચામાં વિચારણા કે દલીલનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આ દલીલો તર્કશાસ્ત્રએ નક્કી કરેલા બુદ્ધિગ્રાહ્ય વિચારણાના નિયમોને અનુસરતી હોય તો જ સ્વીકાર્ય ગણાય છે. આમ, જે અર્થમાં તર્કશાસ્ત્ર અન્ય સર્વ શાસ્ત્રોનું શાસ્ત્ર છે, તે અર્થમાં તે તત્ત્વજ્ઞાન માટે પણ ઉપયોગી શાસ્ત્ર છે.

દરેક વિજ્ઞાને પોતાની અંતિમ સ્વીકાર્યતા માટે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. તર્કશાસ્ત્ર પણ એક શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાન છે. આથી પોતાની અંતિમ સ્વીકૃતિ માટે તર્કશાસ્ત્રએ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. એક અર્થમાં તર્કશાસ્ત્ર એ તત્ત્વજ્ઞાનની જ એક અગત્યની શાખા છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્ર વચ્ચે ‘વૃક્ષશાખા’ જેવો સંબંધ છે.

(2) તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન : તત્ત્વજ્ઞાનનું ધ્યેય તમામ પૂર્વગ્રહો અને ગૃહીતોથી મુક્ત થઈને જીવનની મૂળભૂત માન્યતાઓ અંગે સમીક્ષાત્મક અને સર્વાંગી દૃષ્ટિએ વિચારણા કરવાનું છે. જીવનની વિવિધ મૂળભૂત માન્યતાઓની સમીક્ષા કરવા પાછળનો તત્ત્વજ્ઞાનનો હેતુ માન્યતાઓની સત્યાસત્યતા નક્કી કરવાનો છે. વિજ્ઞાનનું ધ્યેય સત્યજ્ઞાન મેળવવાનું છે. આમ, બંને વચ્ચે ધ્યેયનું સામ્ય છે.

તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વચ્ચે કાર્યનું પણ સામ્ય છે. વૈવિધ્યસભર અનુભવોમાં રહેલા સર્વદેશી નિયમને શોધી કાઢવાનું કાર્ય વિજ્ઞાન કરે છે. જગતના અનેકવિધ પદાર્થોના મૂળમાં રહેલા તત્ત્વને શોધવાનો પ્રયત્ન તત્ત્વજ્ઞાન કરે છે. આમ વૈવિધ્યમાં ઐક્યની સ્થાપના તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બંને કરે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વચ્ચે પરસ્પર પૂરકતાનો સંબંધ છે. કારણ કે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન જે પદ્ધતિ અને ગૃહીતો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે તેની સમીક્ષા કરવાનું કાર્ય તત્ત્વજ્ઞાન કરે છે. કોઈ પણ વૈજ્ઞાનિક જ્યારે પોતાની સમસ્યાઓ અંગે અંતિમ તારણ પર પહોંચે છે ત્યારે તેને તાત્ત્વિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. તેનું નિરાકરણ તત્ત્વજ્ઞાન કરે છે. દા.ત., આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રી ભૌતિક પદાર્થનું વિશ્લેષણ કરતાં આખરે અણુ સુધી પહોંચે છે અને આ રીતે મળેલ અણુમાં ઇલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોન નામનાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ તત્ત્વોની ગતિને જોઈને ભૌતિકશાસ્ત્રીને એવો પ્રશ્ન થાય કે ‘અણુ સ્વયં ગતિશીલ છે કે તેની ગતિ પૂર્વ નિશ્ચિત છે ?’ આ પ્રકારના પ્રશ્નો વૈજ્ઞાનિકને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની બહાર લઈ જાય છે અને તેનો તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ થાય છે. આમ, વિજ્ઞાનના પ્રશ્નો અંતિમ તબક્કામાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં પરિણમે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન પણ વિજ્ઞાનનું ઋણી બને છે. કારણ કે જગતના અંતિમ સ્વરૂપ અંગેના નિર્ણયો લેતી વખતે તત્ત્વજ્ઞાનીએ જગતના બંધારણ અને સ્વરૂપ અંગેના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવો પડે છે. આચાર્ય વિનોબાભાવેના મતે,

“આપણે પગથી ચાલીએ છીએ,

આંખથી કઈ દિશામાં ચાલવું તે નક્કી કરીએ છીએ.

વિજ્ઞાન છે પગ અને તત્ત્વજ્ઞાન છે આંખ.”

(3) **તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ :** જીવ, જગત અને ઈશ્વરના સ્વરૂપને લગતા કેટલાક પ્રશ્નો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમાન મહત્ત્વ ધરાવે છે. આમ છતાં બંને વચ્ચે તફાવત અને પરસ્પરના પૂરકતાના સંબંધના મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

તત્ત્વજ્ઞાનમાં પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. જ્યારે ધર્મમાં તેને પામવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞાન એ વિચારણાનો માર્ગ (Way of thinking) છે. જ્યારે ધર્મ એ જીવન જીવવાનો માર્ગ (way of living) છે. કોઈ પણ તત્ત્વચિંતક જ્યારે પોતાની વિચારધારાને સંપૂર્ણ વફાદાર રહીને તેને અનુરૂપ જીવન જીવવા માંડે છે ત્યારે તે વિચારધારા તેને માટે ધર્મરૂપ બની રહે છે. આમ, ધર્મ માણસના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ અને વ્યવહારને સ્પર્શે છે, જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન મુખ્યત્વે બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ છે.

અંતિમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજવાની પદ્ધતિ પરત્વે પણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભેદ છે. તત્ત્વજ્ઞાની આ માટે માત્ર ચિંતન પદ્ધતિ જ પ્રયોજે છે. જ્યારે ધાર્મિક માણસ લાગણી કે આંતર અનુભૂતિ દ્વારા પણ અંતિમ તત્ત્વના હાર્દને પામવાનો પ્રયાસ કરે છે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો મૂળભૂત તફાવત એ છે કે, તત્ત્વજ્ઞાનમાં શંકા કે સંશયનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. જ્યારે ધર્મમાં શ્રદ્ધાને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે તફાવત હોવા છતાં પરસ્પર પૂરકતાનો સંબંધ છે. કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાન પરમ તત્ત્વ વિશે વિચારણા કરે છે, ધર્મ તે તત્ત્વને પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અંતિમ તત્ત્વના સ્વરૂપ અંગેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં રહી જતા સંશયો આખરે ધર્માનુભૂતિ દ્વારા જ નિરાકરણ પામે છે. તત્ત્વજ્ઞાનની પરિસમાપ્તિ ધર્મમાં થાય તે આદર્શ સ્થિતિ છે. ધર્મમાં થતી અનુભૂતિને વ્યક્ત કરતાં વિધાનો, સંકલ્પનાઓ અને સિદ્ધાંતોની તાત્ત્વિક પરીક્ષા કરવાનું જરૂરી છે. આ પરીક્ષા તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા શક્ય બને છે અને તો જ વહેમ અને અંધશ્રદ્ધાથી માનવ મુક્ત રહી શકે છે.

(4) **તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્ર :** તત્ત્વજ્ઞાન માનવ-અનુભવોની સમગ્રતાના દૃષ્ટિબિંદુથી મૂલ્યાંકન કરતી વિચારણા છે. જ્યારે નીતિશાસ્ત્ર માનવના સારા કે ખરાબ, નીતિમય કે અનીતિમય, સંકલ્પ પ્રેરિત કર્મનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર છે.----- આ બંને વચ્ચેના તફાવત અને પરસ્પર પૂરકતાના મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

તત્ત્વજ્ઞાન જીવ, જગત અને ઈશ્વરના અંતિમ સ્વરૂપને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે નીતિશાસ્ત્રનું અભ્યાસક્ષેત્ર માનવના સંકલ્પ પ્રેરિત કર્મ પૂરતું મર્યાદિત છે.

નીતિશાસ્ત્રનું અભ્યાસક્ષેત્ર માનવજીવનના પરમ શ્રેયનું સ્વરૂપ નક્કી કરી, તે દ્વારા માનવના સંકલ્પપ્રેરિત કર્મનું મૂલ્યાંકન કરવાનું છે. જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન માનવના સમગ્ર જીવનના પરમ શ્રેયનો વિચાર કરે છે. નીતિશાસ્ત્ર માનવજીવનના પરમ શ્રેયનું સ્વરૂપ નિર્ધારિત કરે છે. પરમ શ્રેયનું આ સ્વરૂપ સમગ્ર વિશ્વના સંદર્ભમાં વ્યાજબી છે કે નહિ તેનો નિર્ણય તત્ત્વજ્ઞાન કરે છે.

નીતિશાસ્ત્ર એક શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાન છે અને દરેક વિજ્ઞાનની જેમ તેને પણ ગૃહીત માન્યતાઓ છે. આ માન્યતાના સ્વીકાર દ્વારા નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ થાય છે. નીતિશાસ્ત્રી સંકલ્પ-સ્વાતંત્ર્ય, આત્માનું અમરત્વ અને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ - એ ત્રણેય ગૃહીત માન્યતાઓનો સ્વીકાર કરે છે. આ માન્યતાઓની સત્યાસત્યતાનો નિર્ણય તત્ત્વજ્ઞાન કરે છે. નીતિશાસ્ત્રને પોતાના ગૃહીતોની સ્વીકાર્યતા માટે તત્ત્વજ્ઞાનની અનિવાર્યપણે જરૂર પડે છે.

માનવજીવનના આદર્શની ચર્ચા નીતિશાસ્ત્ર કરે છે. આ ચર્ચા દરમિયાન આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે, માનવ અને જગત વચ્ચે કેવો સંબંધ છે વગેરે પ્રશ્નો પણ વિચાર કરવો પડે છે, ચિંતન કરવું પડે છે. આથી નીતિશાસ્ત્રને તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર પડે છે.

નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે પરસ્પર પૂરકતાનો સંબંધ છે. કેમકે માણસ જેવા પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન સ્વીકારે તેને અનુરૂપ નૈતિક સિદ્ધાંત પણ સ્વીકારે છે. દા.ત., પ્રત્યક્ષવાદી હંમેશાં ભૌતિક સુખવાદી હોય છે. આમ, કોઈ પણ પ્રકારની તાત્ત્વિક વિચારણા માનવ-વ્યવહારને નક્કી કરે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્ર અનુભવનો અભ્યાસ કરે છે. નૈતિક અનુભવોના અભ્યાસને અવગણીને તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્રતાનો દાવો કરી શકે નહિ. આ અર્થમાં તત્ત્વજ્ઞાન નીતિશાસ્ત્રનું ઋણી બની રહે છે.

(5) **તત્ત્વજ્ઞાન અને શિક્ષણ :** તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્ર જીવન-અનુભવનો, સમગ્રના દૃષ્ટિબિંદુથી કરાતો મૂલ્યાંકનલક્ષી અભ્યાસ છે. જ્યારે શિક્ષણ સમગ્ર જીવનના રૂપાંતરની પ્રક્રિયા છે. તત્ત્વજ્ઞાન જેમ વિચારશીલતા, ભાવનાશીલતા અને સંકલ્પશીલતાના આદર્શ

એવા સત્યમ્ શિવમ્ સુન્દરમ્નાં મૂલ્યોની શોધ કરે છે. તેમ શિક્ષણ માનવીના મસ્તિષ્ક, હૃદય અને હાથ ત્રણેયના કૌશલ્યની સિદ્ધિ માટેનો પ્રયાસ કરે છે.

શિક્ષણનું સૈદ્ધાંતિક પાસું તત્ત્વજ્ઞાન છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું વ્યાવહારિક પાસું એ કેળવણી છે. આ અર્થમાં તત્ત્વજ્ઞાન એ સિદ્ધાંત છે તો કેળવણી એ વ્યવહાર છે. આમ તત્ત્વજ્ઞાન અને કેળવણી એક સિક્કાની બે બાજુ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા શિક્ષણના હેતુઓ, અંતરંગ ઘટકોના આદર્શો, પદ્ધતિઓ વગેરેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. આ સંદર્ભમાં શિક્ષણને પોતાના પ્રામાણ્ય માટે તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર પડે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન અને શિક્ષણને પરસ્પર અવલંબન છે. જેની સાબિતી આપણને મહાન દાર્શનિકો મહાન કેળવણીકારો પણ છે એ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, જેનાં ઉદાહરણો ભારતીય ઋષિઓ, આચાર્યો, ગાંધીજી, ટાગોર અને ડૉ. રાધાકૃષ્ણનું છે. આ દૃષ્ટિએ તત્ત્વજ્ઞાન અને શિક્ષણ એકબીજાનાં પૂરક છે.

તત્ત્વજ્ઞાન શિક્ષણને દૃષ્ટિ આપે છે. આથી જ તત્ત્વજ્ઞાનના પાયા વગર રચાયેલું શિક્ષણ વાસ્તવમાં દૃષ્ટિવિહીન છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞાન અને શિક્ષણ ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં છે. ડબલ્યુ ડી. રોસના મતે “શિક્ષણ તત્ત્વજ્ઞાનનું ગત્યાત્મક પાસું છે.”

મનોચત્ન 6.3

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) તત્ત્વજ્ઞાનને પોષક અને ઉપકારક જ્ઞાન કયા શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે ?
- (2) વિજ્ઞાનની અંતિમ સ્વીકાર્યતા કોના ઉપર આધારિત છે ?
- (3) ‘વૃક્ષ-શાખા’ જેવો સંબંધ તત્ત્વજ્ઞાનને કોની સાથે છે ?
- (4) વિજ્ઞાનનું ધ્યેય શું છે ?
- (5) માણસના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ અને વ્યવહારને કોણ સ્પર્શે છે ?
- (6) નીતિશાસ્ત્રને પોતાના ગૃહિતોની સ્વીકાર્યતા માટે કોની જરૂર પડે છે ?
- (7) માનવના રૂપાંતરણની પ્રક્રિયા શેના દ્વારા થાય છે ?
- (8) તત્ત્વજ્ઞાન કયાં માનવમૂલ્યોની શોધ કરે છે ?
- (9) તત્ત્વજ્ઞાનનું વ્યાવહારિક પાસું કયું છે ?
- (10) તત્ત્વજ્ઞાનના પાયા વિના રચાયેલું શિક્ષણ કેવું છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) તત્ત્વજ્ઞાનનું મહત્ત્વનું કાર્ય શું છે ?
- (2) તત્ત્વજ્ઞાન શા માટે વિજ્ઞાનનું ઋણી છે ?
- (3) તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચેનો મૂળભૂત તફાવત શું છે ?
- (4) શા માટે તત્ત્વજ્ઞાનની પરિસમાપ્તિ ધર્મમાં થવાનું જરૂરી છે ?
- (5) નીતિશાસ્ત્ર કઈ ત્રણ ગૃહિત માન્યતાઓને સ્વીકારે છે ?
- (6) શા માટે તત્ત્વજ્ઞાન નીતિશાસ્ત્રનું ઋણી છે ?
- (7) શિક્ષણ માનવીના કયાં ત્રણ કૌશલ્યોની સિદ્ધિ માટે પ્રયાસ કરે છે ?
- (8) શા માટે તત્ત્વજ્ઞાન અને કેળવણી એક સિક્કાની બે બાજુ છે ?
- (9) તત્ત્વજ્ઞાન અને શિક્ષણના પરસ્પરાવલંબનની સાબિતી શું છે ?
- (10) તત્ત્વચિંતક રોસ તત્ત્વજ્ઞાન અને શિક્ષણને કેવી રીતે સાંકળે છે ?

*

તત્ત્વજ્ઞાનની ઉપયોગિતા

કોઈ પણ ડાહ્યો માણસ જેમ ડહાપણનો દુશ્મન બનીને પોતાને ડાહ્યો ગણાવી શકતો નથી તેમ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ બુદ્ધિગ્રાહ્ય રીતે કરી શકાતો નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તત્ત્વજ્ઞાનનો કોઈ વિકલ્પ જ નથી. તેની ઉપયોગિતા સ્વયંસિદ્ધ છે, કારણ કે તેનો વિરોધ આંતરવિરોધ સાબિત થાય છે.

દા.ત., કોઈ કહે કે ‘તત્ત્વજ્ઞાન બિનઉપયોગી છે’ તો તેને પૂછી શકાય કે શી રીતે એ સમજાવો. જો તે પોતાની માન્યતાના સમર્થન માટે કોઈ દલીલ રજૂ કરે તો વિચારણાની સુસંગતા સાથે તે ચર્ચાને આગળ વધારશે અને તે અજાણતાં તત્ત્વચિંતનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરશે. આમ, એક વિચારના વિરોધમાં રજૂ કરાતો અન્ય વિચાર એ તત્ત્વજ્ઞાન જ બની રહે છે. આથી જ બ્રિટિશ ચિંતક એફ. એચ. બ્રેડલે લખે છે. “તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇનકાર કરનાર તત્ત્વજ્ઞાનનો લઘુબંધુ જ છે.” આમ, આપણી પસંદગી તત્ત્વજ્ઞાન અને બિનતત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે નથી પણ સારા અને નરસા તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની ઉપયોગિતા અંગે મહત્ત્વના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે :

(1) **તત્ત્વજ્ઞાન માનવમનની જિજ્ઞાસા સંતોષે છે :** કોઈ પણ વસ્તુનો મૂળગામી વિચાર કરવો એ માનવની સહજ પ્રકૃતિ છે. આથી જ દરેક ચિંતક પોતાના વિચારોને અંતિમ બિંદુ સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સાચા અર્થમાં પશ્ચિમ અને પૂર્વની વિચારણા એ માનવમનની અપ્રતિમ જિજ્ઞાસાનો જ ઇતિહાસ છે. આથી એમ કહી શકાય કે, તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા માનવીની જિજ્ઞાસા સંતોષાય છે.

(2) **તત્ત્વજ્ઞાન જીવનશોધનનું વ્યાકરણ છે :** તત્ત્વજ્ઞાન વૈચારિક સ્પષ્ટતાનો આગ્રહ રાખે છે. આ સ્પષ્ટતાને કારણે માનવબુદ્ધિ પારદર્શી અને મૂળગામી બને છે, જેને કારણે માનવી સારાસારનો વિવેક કરી શકે છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા કેવળ વૈચારિક સ્પષ્ટતા જ નહિ પરંતુ આચારની અને વ્યવહારની પણ સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થમાં તત્ત્વજ્ઞાન જીવનશોધનનું વ્યાકરણ બને છે.

(3) **તત્ત્વજ્ઞાન અન્યના વિચારને સમજવાની શક્તિ અને બળ આપે છે :** તત્ત્વજ્ઞાન વસ્તુના હાર્દને પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે દ્વારા વસ્તુ અંગેની સત્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી સત્ય દૃષ્ટિ દ્વારા વ્યક્તિ પૂર્વગ્રહમુક્ત જીવન જીવી શકે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ અન્યના અભિપ્રાયમાં કે મંતવ્યમાં રહેલું સત્ય આદરપૂર્વક સ્વીકારી શકે છે. આમ, અન્યને સમજવા માટે જે સમત્વની જરૂર છે તે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ દ્વારા શક્ય બને છે. આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન અન્યના વિચારને સમજવાની શક્તિ આપે છે.

(4) **તત્ત્વજ્ઞાન વૈચારિક સ્વાતંત્ર્ય આપે છે :** તત્ત્વજ્ઞાન અને તેનો અભ્યાસ કોઈ એક જ પરંપરા કે કોઈ એક જ વિચારસરણીમાં પુરાઈ શકે નહિ. કારણ વિચારોનું બંધિયારપણું એ સાચા અર્થમાં તત્ત્વજ્ઞાન નથી. આ સંદર્ભમાં તત્ત્વજ્ઞાન આપણને વૈચારિક સ્વાતંત્ર્ય આપે છે.

(5) **તત્ત્વજ્ઞાન સત્યમય જીવન જીવતાં શીખવે છે :** તત્ત્વજ્ઞાન માનવજીવન સાથે સંકળાયેલું હોવાથી તે કેવળ હકીકતલક્ષી સત્યજ્ઞાન પર ભાર આપતું નથી, પણ સત્યને જીવનમાં હકીકતરૂપે રૂપાંતરિત કરવા ઉપર ભાર મૂકે છે. પરિણામે તત્ત્વજ્ઞાન આપણને નૈતિકતા અને સાચી આધ્યાત્મિકતા તરફ દોરી જાય છે. તત્ત્વચિંતકો માને છે કે સત્ય જીવનમાં પાંગરવું જોઈએ, કારણ કે ‘આચાર: પ્રથમો ધર્મ:’ કેવળ વિચાર કરતાં આચાર મૂલ્યવાન છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞાન આપણને સત્યમય જીવન જીવતાં શીખવે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર્યુક્ત રીતે સમગ્ર જીવન વિશે ચિંતન કરીને જીવન માટે શું ઉપયોગી છે અને શું ઉપયોગી નથી તે અંગે વિચારણા કરે છે. આથી જો તત્ત્વજ્ઞાન ઉપયોગી નથી તો બીજું કશું જ ઉપયોગી નથી.

મનોયત્ન 6.4

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) કોના મતે 'તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇનકાર કરનાર તત્ત્વજ્ઞાનનો લઘુબંધુ છે ?'
- (2) તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા શું સંતોષાય છે ?
- (3) માનવીને વૈચારિક સ્વાતંત્ર્ય કોણ આપે છે ?
- (4) તત્ત્વજ્ઞાન કેવા પ્રકારનું જીવન જીવતાં શીખવે છે ?
- (5) માનવીના વિચાર કરતાં વધારે મૂલ્યવાન શું છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) શા માટે તત્ત્વજ્ઞાનની ઉપયોગિતા સ્વયંસિદ્ધ છે ?
- (2) તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇનકાર શક્ય છે ?
- (3) શા માટે તત્ત્વજ્ઞાન જીવનશોધનનું વ્યાકરણ છે ?
- (4) અન્યના વિચારને સમજવાની શક્તિ તત્ત્વજ્ઞાન કેવી રીતે આપે છે ?
- (5) શા માટે વિચાર કરતાં આચાર મૂલ્યવાન છે ?

સ્વાધ્યાય 6

1. નીચેનામાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરીને જવાબ લખો :

- (1) 'Sophia' નો શાબ્દિક અર્થ જણાવો:
(અ) પ્રેમ (બ) ડહાપણ (ક) અનુરાગ (ડ) મમત્વ
- (2) કોના મતે વિવેક એટલે શુદ્ધબુદ્ધિથી યોગ્ય રીતે નિર્ણય કરવાની શક્તિ ?
(અ) સ્ટીફન હોલ (બ) માર્સલ પ્રાઉસ્ટ (ક) રાધાકૃષ્ણન (ડ) કેદારનાથજી
- (3) 'ડહાપણ' કે 'વિવેક' માટે શેની અનિવાર્યતા છે ?
(અ) ચિંતન (બ) ધ્યાન (ક) સ્વચિંતનશીલતા (ડ) ધારણા
- (4) કોના મતે ડહાપણ પીરસી શકાતું નથી ?
(અ) માર્સલ પ્રાઉસ્ટ (બ) પ્લેટો (ક) સોક્રેટિસ (ડ) સ્ટીફન હોલ
- (5) માનવની જીવનદૃષ્ટિ એટલે શું ?
(અ) સદાચાર (બ) ધર્મ (ક) નીતિ (ડ) તત્ત્વજ્ઞાન
- (6) કોના મતે 'વિચાર્યા વિનાની માન્યતાઓનો સ્વીકાર શોભાસ્પદ નથી ?'
(અ) એરિસ્ટોટલ (બ) પ્લેટો (ક) સોક્રેટિસ (ડ) સ્પીનોઝા
- (7) 'હું કોણ છું ?' આ પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાનની કઈ શાખાનો છે ?
(અ) તત્ત્વમીમાંસા (બ) જ્ઞાનમીમાંસા (ક) નીતિમીમાંસા (ડ) મૂલ્યમીમાંસા
- (8) વિજ્ઞાનના પ્રશ્નો તેના અંતિમ તબક્કામાં શેમાં પરિણમે છે ?
(અ) જ્ઞાનમીમાંસા (બ) ધર્મ (ક) નીતિમીમાંસા (ડ) તત્ત્વજ્ઞાન

(9) કયો વિષય માનવના નૈતિક અનુભવોનો અભ્યાસ કરે છે ?

(અ) તત્ત્વજ્ઞાન

(બ) નીતિશાસ્ત્ર

(ક) વિજ્ઞાન

(ડ) શિક્ષણ

(10) કયો વિષય માનવને સત્યમય જીવન જીવતાં શીખવે છે ?

(અ) વિજ્ઞાન

(બ) તર્કશાસ્ત્ર

(ક) તત્ત્વજ્ઞાન

(ડ) સૌંદર્યશાસ્ત્ર

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ સવિસ્તર લખો :

(1) ‘તત્ત્વજ્ઞાન એ માણસની જીવનદૃષ્ટિ છે’ સમજાવો.

(2) ‘તત્ત્વજ્ઞાન જીવનનું ડહાપણ છે’ સમજૂતી આપો.

(3) શા માટે તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્ર વચ્ચે ‘વૃક્ષશાખા’ જેવો સંબંધ છે ?

(4) તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના સંબંધની સમજૂતી આપો.

(5) તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચેની ઘનિષ્ટતાની સમજૂતી આપો.

(6) નીતિશાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાનનો જ એક ભાગ છે - સ્પષ્ટતા કરો.

(7) તત્ત્વજ્ઞાન અને શિક્ષણના સંબંધની સમજૂતી આપો.

(8) તત્ત્વજ્ઞાનની ઉપયોગિતા સમજાવો.

(9) ટૂંક નોંધ લખો :

(1) તત્ત્વમીમાંસા (2) જ્ઞાનમીમાંસા (3) નીતિમીમાંસા (4) સૌંદર્યમીમાંસા

‘દર્શન’ શબ્દનો અર્થ

(1) **તત્ત્વજિજ્ઞાસા** : માણસને જીવન, જગત અને તેના પાયારૂપ તત્ત્વને જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય છે. આ જિજ્ઞાસાવૃત્તિ વસ્તુમાત્રના સ્વરૂપનો તાગ મેળવવાનો પુરુષાર્થ કર્યા વગર માનવને જંપવા દેતી નથી. માનવબુદ્ધિ જે કંઈ અજ્ઞાત છે, તેને જાણવા અસંદિગ્ધ અને અત્રાન્ત રીતે પુરુષાર્થ કરે છે. વસ્તુ માત્રના મૂળ તત્ત્વને તેમજ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવાની અદમ્ય તત્ત્વજિજ્ઞાસા માનવમાં પડેલી છે. અજ્ઞાનનું નિવારણ કરી, ખાતરીપૂર્વકનું જ્ઞાન મેળવવું અને તેના તત્ત્વને જાણવાની જિજ્ઞાસા એ જ તત્ત્વજિજ્ઞાસા છે. લગભગ ત્રણ હજાર વર્ષથી ભારતે કરેલું ચિંતન ભારતીય માનસની અજોડ કે અપ્રતિમ તત્ત્વજિજ્ઞાસાનું સાક્ષી છે. આ તત્ત્વજિજ્ઞાસાનો હેતુ સત્યશોધન, સત્યચિંતન, સત્ય વાણી અને સત્ય આચાર છે. સ્વપુરુષાર્થ દ્વારા જ સત્યની પ્રતીતિ થવી જોઈએ, એવો આગ્રહ ભારતીય ચિંતન રાખે છે.

(2) **દર્શનશાસ્ત્ર** : સ્વપુરુષાર્થથી થતી સત્યની શોધ કે પ્રતીતિ માટે સામાન્ય અર્થમાં ‘દર્શન’ શબ્દ વપરાય છે. પરંતુ તેના યોગ્ય અર્થને પામવા માટે આપણે ‘દર્શન’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોઈએ : ‘દર્શન’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિપ્રાપ્ત અર્થ છે ‘દૃશ્યતે તત્ત્વમ્ અનેન ઇતિ દર્શનમ્’ - જેના દ્વારા વસ્તુ કે સત્યનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ જાણવા મળે છે તે ‘દર્શન’ છે. આપણે કોણ છીએ ? ક્યાંથી આવ્યા છીએ ? દૃશ્યમાન જગતનું સાચું સ્વરૂપ શું છે ? તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? આ સૃષ્ટિનું કારણ શું છે ? આ કારણ ચેતન છે કે જડ છે ? આપણું કર્તવ્ય શું છે ? સારી રીતે જીવન જીવવા માટેનાં યોગ્ય સાધનો ક્યાં છે ? જીવનનું પરમ ધ્યેય શું છે ? આ પ્રકારની જિજ્ઞાસાનું યોગ્ય સમાધાન કરવું એ દર્શનનું મુખ્ય ધ્યેય છે.

‘દર્શન’ ને ‘દર્શનશાસ્ત્ર’ કહેવામાં આવે છે. ‘શાસ્ત્ર’ શબ્દ ‘શાસ્’ અને ‘શંસ’ એમ બે ધાતુઓથી નિષ્પન્ન થયો છે, જેનો ક્રમશઃ અર્થ ‘શાસન’ અને ‘શંસન’ થાય છે. શાસનમાં શું કરવા યોગ્ય છે અને શું કરવા યોગ્ય નથી એવા કાર્યને લગતા વિધિનિષેધોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. શંસનના સંદર્ભમાં શાસ્ત્રનો અર્થ વસ્તુના સાચા સ્વરૂપનું વર્ણન એવો થાય છે. શંસનનો આ અર્થ જ્ઞાનલક્ષી છે. આ અર્થમાં જ દર્શનને શાસ્ત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દર્શનશાસ્ત્રમાં વસ્તુના સત્ય સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. વસ્તુનું સત્યસ્વરૂપ સ્થૂળ પણ હોય અને સૂક્ષ્મ પણ હોય. ભારતીય ચિંતનમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વનું પણ સત્ય જ્ઞાન થઈ શકે છે. આ સંદર્ભમાં ‘દર્શન’ શબ્દનો ફલિતાર્થ એ છે કે આત્મા, પરમાત્મા વગેરે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું પણ સત્યજ્ઞાન નિઃશંકપણે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આમ, ‘દર્શન’ એ જ્ઞાનશુદ્ધિનો પરિપાક છે, ‘દર્શન’ એ સત્ય જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે.

(3) **ભારતીય દૃષ્ટિએ સત્યજ્ઞાનનાં સોપાનો** : આત્મા-પરમાત્મા જેવાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું જ્ઞાન કઈ રીતે થાય છે ? આ જ્ઞાન સહુને એકાએક થતું નથી. આત્મતત્ત્વ કે પરમાત્મતત્ત્વને પહોંચવાનો ક્રમ ભારતીય ચિંતકોએ નિશ્ચિત કરેલો છે. આ ક્રમનાં મુખ્ય ત્રણ સોપાનો છે:

(1) શ્રવણ (2) મનન (3) નિદિધ્યાસન.

(1) **શ્રવણ** : અનુભવીઓ પાસેથી કે અનુભવીઓ દ્વારા સંગ્રહીત શાસ્ત્રવાણી દ્વારા આત્મા-પરમાત્મા જેવા સૂક્ષ્મ વિષયો અંગે જાણવું એ શ્રવણ છે.

(2) **મનન** : જે સાંભળ્યું તેના પર ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવો, તાર્કિક રીતે ચિંતન કરવું એ મનન છે.

(3) **નિદિધ્યાસન** : મનની ભૂમિકાએ થતા ચિંતનમાં કોઈ પણ મતને લગતા રાગ કે દ્વેષથી સાવધાનીપૂર્વક મુક્ત રહીને સમીક્ષાત્મક રીતે કરાતું સૂક્ષ્મ ચિંતન એ નિદિધ્યાસન છે. નિદિધ્યાસનની ભૂમિકાએ થતું સમીક્ષાત્મક ચિંતન પોતાની સાથે કે અન્ય વ્યક્તિ સાથે થતા વાદ કે સંવાદરૂપ હોય છે.

આમ, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ ત્રણ સોપાનો દ્વારા જીવ, જગત અને ઈશ્વરના સ્વરૂપની જે સ્પષ્ટતા થાય તે કોઈ પણ તત્ત્વજિજ્ઞાસુને આખરી સંતોષ આપતી નથી. તત્ત્વજિજ્ઞાસુને આખરી સંતોષ તો શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા સ્પષ્ટ થયેલા સત્યને લગતી અલૌકિક અનુભૂતિ કે સાક્ષાત્કાર દ્વારા જ થાય છે.

આ ત્રણેય ભૂમિકા સિદ્ધ થાય ત્યારે સત્યના સાક્ષાત્કારની સિદ્ધિ થાય છે. આ સંદર્ભમાં દર્શન એ તત્ત્વબોધનું અંતિમ શિખર છે. દર્શન પહેલાંની ત્રણ ભૂમિકાઓ એ તેનાં સોપાનો છે.

આમ, તત્ત્વદર્શન એ ‘ઋતંભરા પ્રજ્ઞા’ છે. ઋતંભરા પ્રજ્ઞા એટલે વિશુદ્ધ જ્ઞાન. સત્યની શુદ્ધ અને નિર્બ્રાન્ત પ્રતીતિ.

મનોયત્ન 7.1

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) વસ્તુ કે સત્યનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ શેના દ્વારા જાણી શકાય છે ?
- (2) ‘દર્શન’નું મુખ્ય ધ્યેય શું છે ?
- (3) ‘શાસ્ત્ર’ શબ્દ કઈ બે ધાતુઓમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે ?
- (4) સત્ય જ્ઞાનની પરાકાષ્ટા કઈ છે ?
- (5) જે સાંભળ્યું છે તેના પર તાર્કિક રીતે ચિંતન કરવું એટલે શું ?
- (6) સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને પ્રાપ્ત કરવાનાં સોપાનો કેટલાં છે ?
- (7) ‘રાગ કે દ્વેષથી પર’ એવું સમીક્ષાત્મક અને સૂક્ષ્મ ચિંતન એટલે શું ?
- (8) ‘તત્ત્વબોધ’નું અંતિમ શિખર કયું છે ?
- (9) ‘ઋતંભરા પ્રજ્ઞા’ એટલે શું ?
- (10) શુદ્ધ અને નિર્બ્રાન્ત સત્યની પ્રતીતિ એટલે શું ?

(2) નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) ‘દર્શન’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ અર્થ જણાવો.
- (2) તત્ત્વજિજ્ઞાસા એટલે શું ?
- (3) તત્ત્વજિજ્ઞાસાનો હેતુ શું છે ?
- (4) ‘શાસન’ અને ‘શંસન’ શબ્દોનો તફાવત જણાવો.
- (5) ‘દર્શન’ શબ્દનો ફલિતાર્થ શું છે ?
- (6) કયા અર્થમાં ભારતીય દર્શન સત્યજ્ઞાનની પરાકાષ્ટા છે ?
- (7) શ્રવણ એટલે શું ?
- (8) મનન એટલે શું ?
- (9) નિદિધ્યાસનમાં થતું ચિંતન કેવા પ્રકારનું હોય છે ?
- (10) તત્ત્વજિજ્ઞાસુને આખરી સંતોષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ?

*

ભારતીયદર્શનની વિશેષતા

ભારતીય દર્શનો દુઃખની વાસ્તવિકતા સ્વીકારે છે અને તેમાંથી બહાર નીકળવાની મથામણ કરે છે. એટલું જ નહિ તે માટેનો યોગ્ય માર્ગ પણ દર્શાવે છે. આ જ કારણે ભારતીય દર્શનો કેવળ વિચારશાસ્ત્ર ન રહેતાં જીવનશાસ્ત્ર પણ છે. આ પ્રતીતિ આપણને ભારતીય દર્શનોની વિશેષતામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, ભારતીય દર્શન સુવ્યસ્થિત, વ્યાવહારિક અને જીવનલક્ષી છે.

(1) **આત્યંતિક દુઃખનિવૃત્તિ** : ભારતીય દર્શનોનો મુખ્ય હેતુ આત્યંતિક દુઃખનિવૃત્તિને છે. ગૌતમ બુદ્ધ કહે છે કે ‘આ જગત દુઃખમય છે તેઓના મતે દુઃખમુક્તિનો ઉપાય પણ છે. દુઃખનિવૃત્તિના ઉપાયની શોધ બધાં જ ભારતીય દર્શનો કરે છે. આમ આત્યંતિક દુઃખનિવૃત્તિ ભારતીય દર્શનની વિશેષતા છે.

(2) **દુઃખનું કારણ અજ્ઞાન (અવિદ્યા)** : ભારતીય દર્શનોના મતે માનવજીવનનાં દુઃખનું કારણ પોતાના સાચા સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. આથી ભારતીય દર્શનો માનવજીવનમાં દુઃખ શા માટે ઉદ્ભવે છે તેની વિચારણા કરે છે. આમ બધાં જ ભારતીય દર્શનો દુઃખના કારણરૂપે વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપના અજ્ઞાનને સ્વીકારે છે.

(3) **કર્મનો નિયમ** : ચાર્વાક સિવાયના બધાં જ ભારતીય દર્શનો કર્મના નિયમનો સ્વીકાર કરે છે. ભારતીય દર્શનિકોના મતે સંસારમાં રહેલા મનુષ્યને થતાં સુખ-દુઃખના અનુભવનું કારણ મનુષ્યનાં કર્મો છે. કોઈ પણ માનવને જે સંજોગો કે અનુભવો પ્રાપ્ત થાય છે તે તેણે ભૂતકાળમાં કરેલાં કર્મોને જ આભારી છે.

ભારતીય દર્શનિકો માને છે કે, આ જન્મમાં મનુષ્યને જે પ્રકારના ભૌતિક સંજોગો અને માનસિક સુખ-દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તે બધાનું કારણ ગત જન્મનાં કર્મો જ છે. માનવ પાસે કર્મનું સ્વાતંત્ર્ય છે. આથી વ્યક્તિ નિષ્કામ કર્મ કરીને જન્મમરણની ઘટમાળમાંથી મુક્તિ મેળવી શકે છે.

(4) **જીવન જીવવાનો માર્ગ** : માનવજીવન અહર્નિશ દુઃખના પરિતાપથી તપ્ત છે. આ વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર ભારતીય દર્શનો કરે છે. ભારતીય દર્શનો દુઃખમુક્તિના ઉપાયનો માર્ગ, તેનાં સાધનોનું ચિંતન અને સાધનાપથ દર્શાવે છે એટલું જ નહિ આ પથ ભારતીય ઋષિઓએ સિદ્ધ કરેલો પણ છે. આમ ભારતીય દર્શન એ જીવન જીવવાનો માર્ગ છે.

મનોયત્ન 7.2

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) જગતની દુઃખમયતાનો સ્વીકાર કોણ કરે છે ?
- (2) કયા દર્શનની વિશેષતા આત્યંતિક દુઃખ નિવૃત્તિની છે ?
- (3) ભારતીય દર્શનિકોના મતે દુઃખનું કારણ શું છે ?
- (4) કયા દર્શનમાં કર્મના નિયમનો અસ્વીકાર થાય છે ?
- (5) મનુષ્યને થતા સુખ-દુઃખના અનુભવનું કારણ શું છે ?

*

વૈદિક દર્શનો (ષડ્દર્શનો)

ભારતીય દર્શનોમાં વિવિધતા છે. આ વિવિધતાનું કારણ તેમના જીવ, જગત અને ઈશ્વર અંગેના વિવિધ ખ્યાલોમાં રહેલું છે.

ભારતીય દર્શનોને સામાન્ય રીતે આસ્તિક અને નાસ્તિક દર્શનોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. વેદને સ્વીકારનારાં દર્શનો આસ્તિક દર્શનો છે અને વેદને ન સ્વીકારનારાં દર્શનો નાસ્તિક દર્શનો છે. નાસ્તિક દર્શનોમાં (1) ચાર્વાક દર્શન (2) જૈન દર્શન

અને (3) બૌદ્ધ દર્શનનો સમાવેશ થાય છે. આ ત્રણેય દર્શનો વેદને સ્વીકારતા ન હોવાને કારણે તેને **અ-વૈદિક દર્શનો** પણ કહેવામાં આવે છે.

વેદને સ્વીકારનારાં દર્શનોમાં (1) ન્યાય (2) વૈશેષિક (3) સાંખ્ય (4) યોગ (5) પૂર્વમીમાંસા અને (6) ઉત્તર મીમાંસાનો સમાવેશ થાય છે. આ દર્શનોને **વૈદિક દર્શનો** કહેવામાં આવે છે.

ભારતીયદર્શનોમાં ત્રણ અવૈદિક અને છ વૈદિક એમ કુલ નવ દર્શનો છે. આ નવ દર્શનોમાંથી ચાર્વાક દર્શન સિવાયનાં બધાં દર્શનો ચેતન તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે. આથી આ દર્શનોને અધ્યાત્મવાદી દર્શનો પણ ગણવામાં આવે છે.

(1) ન્યાય દર્શન : ન્યાય દર્શનના પ્રણેતા **ગૌતમમુનિ** છે. ન્યાયનું દૃષ્ટિબિંદુ વાસ્તવવાદી છે. વાસ્તવવાદી દૃષ્ટિબિંદુ એટલે જગતની વસ્તુઓનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ સ્વીકારવું તે. ન્યાયના મતે સત્યપ્રાપ્તિનાં ચાર પ્રમાણો છે. સત્યજ્ઞાનને ‘પ્રમા’ કહેવામાં આવે છે. આ સત્યજ્ઞાન જેના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય તેને ‘પ્રમાણ’ કહેવામાં આવે છે. ન્યાય અનુસાર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ એ ચાર પ્રમાણો છે.

ન્યાયના મતે આત્મા શરીર અને મનથી ભિન્ન છે અને આ ભિન્નતાને જાણવી એટલે જ યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી. આ સ્થિતિ સુખદુઃખ, રાગ, દ્વેષ વગરની છે. ઈશ્વર આ જગતના સર્જન, વિસર્જન અને સ્થિતિનું અંતિમ કારણ છે. ઈશ્વર જગતની રચના શાશ્વત અણુઓ, સ્થળ, કાળ, આકાશ, મન અને આત્માઓ દ્વારા કરે છે. જગતનો નૈતિક શાસક ઈશ્વર છે. ઈશ્વરે જગતની રચના જીવંત અસ્તિત્વ ધરાવનારાઓના કલ્યાણ અર્થે કરી છે.

(2) વૈશેષિક દર્શન : વૈશેષિક દર્શનના પ્રણેતા **કણાદઋષિ** છે. ન્યાય દર્શન જેવી જ વિચારસરણી વૈશેષિક દર્શન ધરાવે છે. ન્યાયની માફક વૈશેષિક દર્શન પણ ચાર પ્રમાણો સ્વીકારે છે. વૈશેષિક દર્શનનું દૃષ્ટિબિંદુ ન્યાયદર્શનના જીવ, જગત, આત્મા અને ઈશ્વર અંગેના દૃષ્ટિબિંદુ સમાન છે. વૈશેષિક દર્શન જ્ઞાનના વિષયોની સવિશેષ વિચારણા કરે છે. વૈશેષિક દર્શન સમગ્ર જગતને સાત પદાર્થોમાં વિભાજિત કરે છે. આ સાત પદાર્થો (1) દ્રવ્ય (2) ગુણ (3) કર્મ (4) સામાન્ય (5) વિશેષ (6) સમવાય અને (7) અભાવ છે.

વ્યક્તિગત આત્માની મુક્તિ અને ઈશ્વર અંગેની માન્યતાની બાબતમાં વૈશેષિક દર્શન ન્યાયને જ અનુસરે છે.

(3) સાંખ્યદર્શન : સાંખ્યદર્શનના પ્રણેતા **કપિલમુનિ** છે. સાંખ્યનું દૃષ્ટિબિંદુ દ્વૈતવાદી અને વાસ્તવવાદી છે. સાંખ્ય બે અંતિમ તત્ત્વોને સ્વીકારે છે. આ બે તત્ત્વો ‘પુરુષ’ અને ‘પ્રકૃતિ’ છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ બંને તત્ત્વો તેના અસ્તિત્વના સંદર્ભમાં સ્વતંત્ર છે. ‘ચેતના’ એ પુરુષનું હાર્દ છે એટલે કે પુરુષ ચૈતન્યરૂપ છે. આ ચેતન તત્ત્વ સ્થૂળ શરીર, ઈન્દ્રિયો અને મનથી ભિન્ન છે અને જગતના સમગ્ર વિષયોથી પણ તે ભિન્ન છે. પુરુષ પોતે શાશ્વત ચૈતન્ય છે. જગતની પ્રવૃત્તિનો અને પરિવર્તનનો તે માત્ર સાક્ષી કે દૃષ્ટા છે. જગતની ભૌતિક વસ્તુઓ પુરુષના ભોગ માટે છે. આ પુરુષો અનેક છે. સાંખ્યને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર જણાતી નથી. આ અર્થમાં સાંખ્ય ‘નિરીશ્વરવાદી દર્શન’ છે. સાંખ્યના મતે પ્રમાણભૂત જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ એમ ત્રણ પ્રમાણો છે.

(4) યોગદર્શન : યોગના પ્રણેતા **મહર્ષિ પતંજલિ** છે. યોગનું તત્ત્વચિંતન સાંખ્યને અનુસરે છે. આથી યોગની જ્ઞાનમીમાંસા અને તત્ત્વમીમાંસા સાંખ્યદર્શન જેવી જ છે. આમ છતાં યોગદર્શન ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માને છે.

સાંખ્યે દર્શાવેલ મુક્તિ માટેનું વિવેકજ્ઞાન કઈ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેની શોધ ‘યોગ’ કરે છે. યોગદર્શન અનુસાર બાહ્ય અને આંતરિક જગતનું જ્ઞાન આપનારી વૃત્તિઓને ચિત્તવૃત્તિ કહે છે. આથી મહર્ષિ પતંજલિ યોગની વ્યાખ્યા સમજાવતાં કહે છે : ‘યોગ એ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ છે.’ ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધ માટે આઠ પગથિયાં છે. જેમાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનો સમાવેશ થાય છે. આથી તેને **અષ્ટાંગયોગ** પણ કહેવાય છે. એના દ્વારા માનવીને વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ઈશ્વરની માન્યતાના સંદર્ભમાં યોગદર્શન સાંખ્યદર્શનથી અલગ પડે છે. સાંખ્ય નિરીશ્વરવાદી છે, જ્યારે યોગ ઈશ્વરવાદી છે. આત્મસાક્ષાત્કાર અને ધ્યાન માટે ઈશ્વર જરૂરી છે. યોગના મતે ઈશ્વર શાશ્વત, સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન, સર્વ મર્યાદાથી પર છે. સાંખ્યની માફક યોગદર્શન પણ ત્રણ પ્રમાણોને સ્વીકારે છે.

(5) પૂર્વમીમાંસા દર્શન : પૂર્વમીમાંસાના પ્રણેતા જૈમિની મુનિ છે. પૂર્વમીમાંસા ભૌતિક જગતના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે. આથી તે વાસ્તવવાદી દર્શન છે. પૂર્વમીમાંસાનો મુખ્ય હેતુ કર્મકાંડના આધારરૂપ વેદોના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરવાનો છે.

પૂર્વમીમાંસા દર્શન માને છે કે, પ્રત્યેક જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આવી જ રીતે વૈદિક જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય પણ સ્વયં સિદ્ધ છે. પૂર્વમીમાંસાના મતે વેદો અને તે દ્વારા પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન સંશયરહિત છે. મીમાંસક પ્રભાકર જ્ઞાનના પાંચ પ્રમાણો સ્વીકારે છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ અને અર્થાપત્તિ. આ પાંચ પ્રમાણોમાં કુમારિલ ભટ્ટ અનુપલબ્ધિનો ઉમેરો કરે છે. આમ, પૂર્વમીમાંસા દર્શન છ પ્રમાણોનો સ્વીકાર કરે છે. જગત અસ્તિત્વ ધરાવે છે, વાસ્તવિક છે અને પરિવર્તનશીલ છે. આત્મા શાશ્વત તત્ત્વ છે અને જીવની મુક્તિ એટલે જન્મમરણની ઘટમાળમાંથી છૂટકારો અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના દુઃખમાંથી છૂટકારો. ચેતના તે આત્માનું આંતરિક સ્વરૂપ નથી, પણ શરીર, મન અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગને લીધે ચેતના ઉદ્ભવે છે.

(6) ઉત્તરમીમાંસા દર્શન (વેદાન્ત) : ઉત્તરમીમાંસાના પ્રણેતા મહર્ષિ વેદવ્યાસ કે બાદરાયણ છે. બાદરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્રો ઉપનિષદના ચિંતનનું વ્યવસ્થિત રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ઘણાં ભાષ્યો રચાયાં છે, જેમાં શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્યનાં બ્રહ્મસૂત્રો પરનાં ભાષ્યો પ્રખ્યાત છે.

શંકરાચાર્ય પોતાના બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્યમાં પ્રતિપાદિત કરે છે કે ઉપનિષદો કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાંતને વ્યક્ત કરે છે. શંકરાચાર્યના મતે કેવળ એક જ પરમ સત્તા છે અને તે ‘બ્રહ્મ’ છે. જ્યાં સુધી જગત પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યાં સુધી જગતનો કર્તા ઈશ્વર છે. જ્યારે જગત આભાસ (મિથ્યા) છે તેવો સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યારે ઈશ્વરનો સર્જનહાર તરીકેનો વિચાર પણ ઓગળી જાય છે. આમ જ્યાં સુધી વ્યાવહારિક જગતનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં સુધી જગત અને માયાનું અસ્તિત્વ છે. પરંતુ જ્યારે સાચી પારમાર્થિક અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે વ્યવહાર જગતનો લોપ થાય છે. આ પારમાર્થિક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અવિદ્યા કે અજ્ઞાનના નાશ દ્વારા થાય છે અને આત્મા સર્વપ્રકારના વળગણોથી મુક્ત બની પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરે છે, બ્રહ્મ સાથે એકરૂપ બને છે. આ અર્થમાં શંકરાચાર્ય કેવલાદ્વૈતી છે.

રામાનુજ શાંકર-વેદાંતથી અલગ રીતે વિચારે છે. રામાનુજના મતે ઈશ્વર એ પરમ સત્તા છે. ઈશ્વરમાં ચિત્ અને અચિત્, જડ અને ચેતન સમાયેલાં છે. ઈશ્વર સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને પરમ શુભ સ્વરૂપ છે. તે સર્વ સદ્ગુણોનો ભંડાર છે. જેમ કરોળિયો પોતાના શરીરમાંથી લાળ કાઢીને જાળું રચે છે તે જ રીતે ઈશ્વર પણ જડ અને ચેતન તત્ત્વોની રચના કરે છે. જડ અને ચેતન તત્ત્વોનું શાશ્વત અસ્તિત્વ છે.

રામાનુજાચાર્ય અનુસાર ઈશ્વર આપણા પ્રેમનો યોગ્ય વિષય છે. ભક્તિ દ્વારા જ આપણને ઈશ્વરનું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. શુદ્ધ આત્મા ઈશ્વરના સાંનિધ્યમાં હોવા છતાં રામાનુજ અનુસાર તે ઈશ્વર સાથે એકરૂપ નથી. કારણ મર્યાદિત ક્યારેય અમર્યાદિતનો આધાર બની શકે નહિ એટલે ઈશ્વર ચિત્ અચિત્થી વિશિષ્ટ હોવાને કારણે રામાનુજના મતને વિશિષ્ટાદ્વૈત કહેવામાં આવે છે. શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય બંને જ્ઞાન માટેનાં ત્રણ પ્રમાણોને સ્વીકારે છે. જ્ઞાનનાં આ ત્રણ પ્રમાણો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શ્રુતિ છે.

વૈદિક દર્શનોનું કોષ્ટક

દર્શન	ન્યાય	વૈશેષિક	સાંખ્ય	યોગ	પૂર્વમીમાંસા	ઉત્તર મીમાંસા (વેદાંત)
પ્રજ્ઞેતા	ગૌતમમુનિ	કણાદ ઋષિ	કપિલ મુનિ	મહર્ષિ પતંજલિ	જૈમિની મુનિ	મહર્ષિ વેદવ્યાસ કે બાદરાયણ
દૃષ્ટિબિંદુ	વાસ્તવવાદી	વાસ્તવવાદી	દ્વૈતવાદી -	દ્વૈતવાદી	વાસ્તવવાદી	અદ્વૈતવાદી કેવલાદૈતી
પ્રમાણ	(1) પ્રત્યક્ષ (2) અનુમાન (3) ઉપમાન (4) શબ્દ (ચાર)	(1) પ્રત્યક્ષ (2) અનુમાન (3) ઉપમાન (4) શબ્દ (ચાર)	(1) પ્રત્યક્ષ (2) અનુમાન (3) શબ્દ (ત્રણ)	(1) પ્રત્યક્ષ (2) અનુમાન (3) શબ્દ (ત્રણ)	(1) પ્રત્યક્ષ (2) અનુમાન (3) ઉપમાન (4) શબ્દ (5) અર્થાપત્તિ (૬) અનુપલબ્ધિ (છ)	(1) પ્રત્યક્ષ (2) અનુમાન (1) શ્રુતિ
જીવ	અનેક	અનેક	પુરુષ (જીવ) અનેક	પુરુષ (જીવ) અનેક	અનંત	અવિદ્યાવાળી ચેતના બહ્વચેતના
જગત	ભૌતિક જગત સાત પદાર્થોવાળું	પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુના પરમાણુઓવાળું	પ્રકૃતિનું પરિણામ	પ્રકૃતિનું પરિણામ	પરિવર્તનશીલ	મિથ્યા-માયાવી ઈશ્વરની લીલારૂપે
આત્મા	અનેક	ચૈતન્ય સ્વરૂપ	ચૈતન્ય સ્વરૂપ	ચૈતન્ય સ્વરૂપ	શાશ્વત ચૈતન્ય સ્વરૂપ	નિત્ય, વિભુ, એક ચેતન સ્વરૂપ બ્રહ્મનો અંશ
ઈશ્વર	સર્વવ્યાપી વિશિષ્ટ પુરુષ	સૃષ્ટિનો કર્તા, નિમિત્તકરણ	ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર	ઈશ્વર એક સ્વતંત્ર પુરુષ ઈશ્વરનું સાધન મૂલ્ય	કર્મ એ જ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ	માયાથી અલગ એક ચેતન તનય સગુણ ઈશ્વર

મનોયત્ન 7.3

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) ન્યાયદર્શનના પ્રણેતા કોણ છે ?
- (2) વૈશેષિકદર્શન કેટલાં પ્રમાણને સ્વીકારે છે ?
- (3) અંતિમ તત્ત્વો તરીકે પુરુષ - પ્રકૃતિનો ખ્યાલ કયા દર્શને આપેલો છે ?
- (4) યોગદર્શનના પ્રણેતા કોણ છે ?
- (5) બાહ્ય અને આંતરિક જગતનું જ્ઞાન આપનારી વૃત્તિઓને શું કહે છે ?
- (6) ‘અનુપલબ્ધિ’ પ્રમાણનો સ્વીકાર કયા દર્શનમાં થયો છે ?
- (7) કયા દર્શનના મતે પ્રત્યેક જ્ઞાનની પ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે ?
- (8) ઉત્તરમીમાંસાના પ્રણેતા કોણ છે ?
- (9) બ્રહ્મસૂત્રો પરનાં ભાષ્યોમાં કયા બે આચાર્યોનો પ્રભાવ રહ્યો છે ?
- (10) શંકરાચાર્યના મતે જગતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) ન્યાયદર્શન કેટલાં પ્રમાણોને સ્વીકારે છે ? કયાં કયાં ?
- (2) વાસ્તવવાદી દષ્ટિબિંદુ એટલે શું ?
- (3) વૈશેષિક દર્શને આપેલા સાત પદાર્થો કયા છે ?
- (4) ‘પ્રકૃતિ’ એટલે શું ?
- (5) ‘પુરુષ’ એટલે શું ?
- (6) યોગ એટલે શું ?
- (7) મહર્ષિ પતંજલિએ દર્શાવેલા યોગનાં આઠ પગથિયાં જણાવો.
- (8) પૂર્વમીમાંસા કુલ કેટલાં પ્રમાણોને સ્વીકારે છે ? કયાં કયાં ?
- (9) શંકરાચાર્યનું દર્શન શા માટે ‘કેવલાદ્વૈત’ કહેવાય છે ?
- (10) રામાનુજાચાર્યનું દર્શન શા માટે ‘વિશિષ્ટાદ્વૈત’ કહેવાય છે ?

*

અવૈદિક દર્શન :

આપણે વેદનો સ્વીકાર કરનારા છ વૈદિક દર્શનો ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસાનો અભ્યાસ કર્યો. હવે આપણે વેદનો અસ્વીકાર કરનારાં ત્રણ અવૈદિક દર્શનો, ચાર્વાક, જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનનો અનુક્રમે અભ્યાસ કરીશું.

(1) **ચાર્વાક દર્શન :** ચાર્વાકદર્શન ભૌતિકવાદી દર્શન છે. જેનો સમય લગભગ 2500 વર્ષ પૂર્વનો છે. ચાર્વાકના મતે ‘પ્રત્યક્ષ’ એ જ જ્ઞાનનો પ્રમાણભૂત આધાર છે, તે કેવળ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે છે. અન્ય પ્રકારના બધા જ જ્ઞાન અવિશ્વસનીય અને ગેરમાર્ગે દોરનારાં છે.

પ્રત્યક્ષ દ્વારા આપણને ભૌતિક જગતનું જ્ઞાન મળે છે. ભૌતિક જગત વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીનું બનેલું છે. આ ભૌતિક જગતમાં ઇન્દ્રિયો દ્વારા તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. આપણા આ અનુભવમાં આત્મા જેવા કોઈ તત્ત્વનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. આથી આત્માનું અસ્તિત્વ નથી.

‘હું ઊંચો છું’, ‘હું જાડો છું’ વગેરે વિધાનો દર્શાવે છે કે વ્યક્તિ દેહ સાથે એકરૂપ છે. દેહનું મૃત્યુ થતાં જીવનનો અંત આવે છે અને દેહ કરેલાં કર્મોનો પણ અંત આવે છે. ચાર્વાકના મતે પુનર્જન્મના વિચારને કોઈ આધાર નથી. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ નથી. ઈશ્વર એ કેવળ કલ્પના છે. જગત ભૌતિક તત્ત્વનું સહજ રીતે પ્રાપ્ત થતું મિશ્રણ છે, એટલે કર્મકાંડ, પૂજાવિધિ વગેરેનું કોઈ તાત્પર્ય નથી. માનવીએ જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવા જેવું કોઈ કર્તવ્ય હોય તો તે સુખની પ્રાપ્તિ છે. જીવનમાં સુખી થવું અને દુઃખનો છાંયડો પણ પડવા ન દેવો એમ ચાર્વાકદર્શનનું માનવું છે.

(2) જૈન દર્શન : પ્રાગ્ ઐતિહાસિક કાળથી જૈન દર્શનનો આરંભ થયેલો છે. જૈન દર્શનના 24 તીર્થંકરોમાં પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ છે અને છેલ્લા ચોવીસમા તીર્થંકર વર્ધમાન છે, જેમને મહાવીર સ્વામી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

જૈન દર્શન બાહ્ય જગતના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતું હોવાથી વાસ્તવવાદી દર્શન છે, તેમજ અનેક તત્ત્વોને સ્વીકારતું હોવાથી બહુતત્ત્વવાદી દર્શન છે.

જૈન દાર્શનિકો જ્ઞાનના પ્રમાણભૂત આધાર તરીકે (1) પ્રત્યક્ષ (2) અનુમાન અને (3) આપ્તવચનોને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા ભૌતિક દ્રવ્યોનો સ્વીકાર કરે છે. અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા આકાશ, કાળ, ગતિ અને સ્થિતિના અસ્તિત્વને સ્વીકારે છે. આપ્ત વચનો દ્વારા મુક્તિની અવસ્થાનો સ્વીકાર કરે છે.

જૈન દર્શન અનુસાર આત્માઓ અનેક છે. આત્મા પ્રાણીમાત્રમાં, વનસ્પતિમાં અને રજકણમાં પણ રહેલો છે. પ્રત્યેક આત્મા અનંત ચેતના, અનંત શક્તિ અને અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. આત્માનું તે મૂળ સ્વરૂપ છે. મૂળ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં માનવનાં કર્મો અંતરાયરૂપ છે. આમ, કર્મો જ આત્માના બંધન માટેનું મૂળ છે. કર્મો દૂર થતાં આત્મા બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે અને પોતાની સાહજિક પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરે છે. યોગ્ય કર્મ આચરવાથી માનવ મુક્ત બને છે. આવો આત્મા સાહજિક પૂર્ણતા એટલે કે અનંત શ્રદ્ધા, અનંત જ્ઞાન, અનંત શક્તિ અને અનંત આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. આત્માની આ મુક્તાવસ્થા છે.

જૈન દર્શનના મતે ‘અહિંસા પરમોધર્મ’ છે. આથી જીવમાત્ર પર દયા રાખવી જોઈએ. દરેક માનવીના અભિપ્રાયોનું સન્માન કરવું જોઈએ. જીવનને જોવાની એકાંગી કે એકાંતિક દૃષ્ટિ ન હોવી જોઈએ. એકાંતિક દૃષ્ટિમાં પૂર્ણ સત્ય પાંગરતું ન હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ માટે અનૈકાંતિક દૃષ્ટિનો સ્વીકાર કરે છે. જૈન દાર્શનિકો ઈશ્વરના અસ્તિત્વને સ્વીકારતા નથી. તેઓના મતે તીર્થંકરો ઈશ્વરના ગુણો ધરાવે છે. આથી તેઓ તીર્થંકરોની પોતાના જીવનના આદર્શરૂપે આરાધના કરે છે.

(3) બૌદ્ધ દર્શન : બૌદ્ધ દર્શનના પ્રણેતા ગૌતમબુદ્ધ છે. ગૌતમબુદ્ધે માનવનાં દુઃખોનો ઉદ્ભવ અને એ દુઃખમાંથી નિવૃત્તિ માટેના ઉપાયો દર્શાવેલ છે. બૌદ્ધ દર્શન ચાર આર્યસત્યને સ્વીકારે છે. આ ચાર આર્યસત્યો : (1) દુઃખ છે (2) દુઃખનું કારણ છે. (3) દુઃખનું નિવારણ છે. (4) દુઃખ નિવારણનો માર્ગ પણ છે.

બૌદ્ધ દાર્શનિકો દુઃખના નિવારણ માટે ‘આર્યઅષ્ટાંગમાર્ગ’ ઉપદેશે છે. જેમાં (1) સમ્યક્ દૃષ્ટિ (2) સમ્યક્ સંકલ્પ (3) સમ્યક્ વાણી (4) સમ્યક્ કર્મ (5) સમ્યક્ આજીવ (6) સમ્યક્ વ્યાયામ (7) સમ્યક્ સ્મૃતિ (8) સમ્યક્ સમાધિનો સમાવેશ થાય છે. ચાર આર્ય સત્યો અને આર્ય અષ્ટાંગ માર્ગ દ્વારા માનવના વ્યાવહારિક દુઃખને દૂર કરવાનો બૌદ્ધ દર્શનનો હેતુ છે. આ સંદર્ભમાં બૌદ્ધ દર્શનની દૃષ્ટિ વ્યાવહારિક છે.

બુદ્ધના ઉપદેશમાંથી પ્રાપ્ત થતા આરંભના સાહિત્યમાંથી આપણને નીચેની ચાર બાબતો પ્રાપ્ત થાય છે:

- (1) સર્વ વસ્તુઓ પરતંત્ર છે અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી.
- (2) બધી જ વસ્તુઓ પરિવર્તનશીલ છે અર્થાત્ કશું જ શાશ્વત નથી.
- (3) કોઈ પણ તત્ત્વ શાશ્વત નથી અર્થાત્ આત્મા કે ઈશ્વર જેવાં તત્ત્વો નથી.
- (4) માનવજીવનમાં કર્મના નિયમ અનુસાર વ્યક્તિ પુનર્જન્મ પામે છે અર્થાત્ એક જન્મ પૂર્ણ થતાં અન્ય જન્મનો ઉદ્ભવ થાય છે.

બૌદ્ધ ધર્મ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ બે પ્રમાણને સ્વીકારે છે.

અવૈદિક દર્શનોનું કોષ્ટક

આર્વાક જૈન બૌદ્ધ

પ્રણેતા	લગભગ 2500 વર્ષ પૂર્વે	પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી	ગૌતમ બુદ્ધ
દૃષ્ટિબિંદુ	ભૌતિકવાદી અને વાસ્તવવાદી	વાસ્તવવાદી અને બહુતત્ત્વવાદી	પ્રત્યક્ષવાદી અને વ્યવહારવાદી
પ્રમાણ	‘પ્રત્યક્ષ’ પ્રમાણ (એક)	પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આપ્તશબ્દ (ત્રણ)	પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન (બે)
જીવ	દેહ જ જીવ	અનેક જીવો-અણુ પણ જીવ	જીવનું કોઈ શાશ્વત અસ્તિત્વ નથી.
જગત	પૃથ્વી, જળ, વાયુ અને અગ્નિ ચાર તત્ત્વોનું મિશ્રણ	જગતમાં જીવ અને અજીવ બંને	પરિવર્તનશીલ
આત્મા	દેહથી આત્માનું અલગ અસ્તિત્વ નથી	અનેક	આત્માનું અસ્તિત્વ નથી
ઈશ્વર	ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર	ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર	ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર

મનોયત્ન 7.4

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) ચાર્વાકના મતે ભૌતિક જગત કેટલાં તત્ત્વોનું બનેલું છે ?
- (2) ચાર્વાક અનુસાર જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવા જેવું કર્તવ્ય શું છે ?
- (3) જૈન દર્શનના પ્રથમ અને ચોવીસમા તીર્થંકર કોણ છે ?
- (4) બૌદ્ધદર્શન દુઃખ નિવારણ માટેનો કયો માર્ગ સૂચવે છે ?
- (5) બૌદ્ધદર્શને સ્વીકારેલાં પ્રમાણનાં નામ લખો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો:

- (1) અવૈદિક દર્શનોનાં નામ લખો.
- (2) શા માટે ચાર્વાકદર્શનનો સમાવેશ અવૈદિક દર્શનમાં થાય છે ?
- (3) ભારતીય દર્શનો કુલ કેટલાં છે ? પ્રત્યેકનાં નામ લખો.
- (4) જૈન દાર્શનિકો તીર્થંકરોની આરાધના શા માટે કરે છે ?
- (5) ગૌતમ બુદ્ધે જણાવેલાં ચાર આર્યસત્યો જણાવો.

*

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને ભારતીય દર્શન વચ્ચેના દૃષ્ટિબિંદુમાં તફાવત

આપણે જાણીએ છીએ કે ‘Philosophy’ શબ્દ ગ્રીક શબ્દ ‘Philo’ ‘પ્રેમ’ અને ‘Sophia’ ‘હડાપણ’ એ બે શબ્દોનો બનેલો છે જેનો અર્થ ‘હડાપણ માટેનો પ્રેમ’ (Love for wisdom) થાય છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતન મહદંશે વૈચારિક છે, જેમાં વિચાર દ્વારા સત્યને પામવાનો પ્રયત્ન છે. આ અર્થમાં ભારતીય દર્શનો અલગ દૃષ્ટિ ધરાવે છે. ભારતીય દર્શનો ક્યારેય કલ્પનાવ્યાપાર કે અહેતુક ચિંતન કરતા નથી. ભારતીય દર્શનો દુઃખની વાસ્તવિકતાને સ્વીકારી તેમાંથી બહાર નીકળવાની મથામણ કરે છે. એટલું જ નહિ, તે માટે યોગ્ય માર્ગ પણ દર્શાવે છે. ભારતીય ચિંતકો સ્વીકારે છે કે જગતમાં દુઃખો છે અને તેનું નિવારણ પણ શક્ય છે.

માનવજીવન અહર્નિશ દુઃખના પરિતાપથી તપ્ત છે. આ વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર ભારતીય દર્શનો કરે છે અને દુઃખમુક્તિના ઉપાયનો માર્ગ, તેનાં સાધનોનું ચિંતન અને સાધનાપથ દર્શાવે છે. એટલું જ નહિ આ પથ ભારતીય ઋષિઓએ સિદ્ધ કરેલો પણ છે. આમ, પાશ્ચાત્ય દર્શન કેવળ બૌદ્ધિક વિચારણા કે વિચારશાસ્ત્ર છે, જ્યારે ભારતીયદર્શન એ જીવનલક્ષી છે. એટલે કે પાશ્ચાત્ય ચિંતન કરતાં ભારતીય દર્શન વધુ વ્યાવહારિક, જીવનલક્ષી અને સુવ્યવસ્થિત છે.

મનોયત્ન 7.5

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) ‘Philo’ નો શાબ્દિક અર્થ લખો.
- (2) ‘Sophia’ એટલે શું ?
- (3) ‘હડાપણ માટેનો પ્રેમ’ શબ્દો શેના માટે વપરાય છે ?
- (4) વિચાર દ્વારા સત્યને પામવાનો પ્રયત્ન કયા શાસ્ત્રમાં થાય છે ?
- (5) કયા દર્શનના મતે જગત દુઃખમય છે ?

1. નીચેનામાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરીને જવાબ લખો :

- (1) સૂક્ષ્મ ચિંતન એટલે શું?
 (અ) શ્રવણ (બ) મનન (ક) નિદિધ્યાસન (ડ) ધ્યાન
- (2) નીચે આપેલાં દર્શનોમાંથી વૈદિક દર્શન કયું છે?
 (અ) જૈન (બ) બૌદ્ધ (ક) ચાર્વાક (ડ) સાંખ્ય
- (3) ન્યાયદર્શન કેટલાં પ્રમાણોનો સ્વીકાર કરે છે?
 (અ) ત્રણ (બ) ચાર (ક) છ (ડ) બે
- (4) નીચે આપેલાં દર્શનોમાંથી 'દ્વૈતવાદી' દર્શન જણાવો.
 (અ) ન્યાય (બ) વૈશેષિક (ક) પૂર્વમીમાંસા (ડ) યોગ
- (5) કયા ભારતીય દર્શનમાં 'શ્રુતિ'નો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર થાય છે?
 (અ) સાંખ્ય (બ) ઉત્તરમીમાંસા (ક) ન્યાય (ડ) પૂર્વમીમાંસા
- (6) કયા દર્શનના મતે 'આત્મા એક જ છે'?
 (અ) પૂર્વમીમાંસા (બ) ઉત્તરમીમાંસા (ક) ન્યાય (ડ) વૈશેષિક
- (7) નીચે આપેલાં દર્શનોમાંથી ભૌતિકવાદી દર્શન જણાવો.
 (અ) ચાર્વાક (બ) બૌદ્ધ (ક) જૈન (ડ) યોગ
- (8) કયા દર્શનમાં 'આપ્ત વચનો'નો સ્વીકાર થાય છે?
 (અ) યોગદર્શન (બ) સાંખ્યદર્શન (ક) ચાર્વાક દર્શન (ડ) જૈન દર્શન
- (9) દુઃખ-નિવારણ માટે બૌદ્ધ દર્શને કયો માર્ગ આપેલો છે?
 (અ) અષ્ટાંગ યોગ (બ) આર્યઅષ્ટાંગમાર્ગ (ક) રાજયોગ (ડ) ભક્તિયોગ
- (10) સત્યને પામવા માટેનું પાશ્ચાત્યદર્શનનું દૃષ્ટિબિંદુ કેવું છે?
 (અ) વ્યાવહારિક (બ) જીવનલક્ષી (ક) વૈચારિક (ડ) સહેતુક

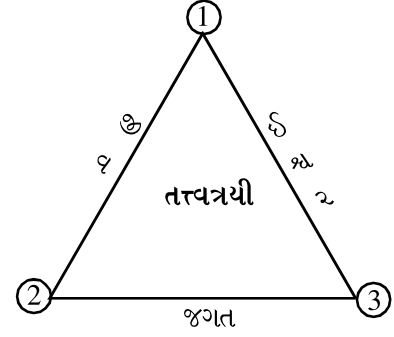
2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ સવિસ્તર લખો :

- (1) 'દર્શન' શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ કરો.
- (2) ભારતીય દર્શનની વિશેષતાઓ સમજાવો.
- (3) આસ્તિક અને નાસ્તિક દર્શનનો તફાવત સમજાવો.
- (4) ન્યાયદર્શનના જીવ, જગત, ઈશ્વર અંગેના વિચારો સ્પષ્ટ કરો.
- (5) વૈશેષિક દર્શનના પ્રણેતા, સાત પદાર્થો અને પરમાણુવાદની સમજૂતી આપો.
- (6) સાંખ્યદર્શનનો જગત અંગેનો અને યોગનો અષ્ટાંગમાર્ગ સમજાવો.
- (7) કૈવલાદ્વૈત અને વિશિષ્ટાદ્વૈતની સમજૂતી આપો.
- (8) બૌદ્ધદર્શનનાં ચાર આર્યસત્યો અને આર્યઅષ્ટાંગમાર્ગની સમજૂતી આપો.
- (9) પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને ભારતીય દર્શનનો તફાવત સમજાવો.

પ્રસ્તાવના

આપણું ચિંતન માનવ-અનુભવોના પાયા પર રચાયેલું છે. આ અનુભવોનું વ્યાપક દષ્ટિએ વિશ્લેષણ કરતાં આપણને માનવ-અનુભવનાં ત્રણ વિભાજનો પ્રાપ્ત થાય છે: (1) વ્યક્તિના પોતાના અંગત અનુભવો (2) જગતના અનુભવો અને (3) જગતના આધારરૂપ ઈશ્વરના અનુભવો. આ ત્રણ પ્રકારના અનુભવોને તત્ત્વજ્ઞાનમાં જીવ, જગત અને ઈશ્વર (તત્ત્વત્રયી) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તત્ત્વત્રયીને બાજુની આકૃતિ દ્વારા દર્શાવી શકાય:

આ પ્રકરણમાં આપણે જગત એટલે શું ? જગતનું સ્વરૂપ, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય અંગેની સમજૂતી મેળવીશું. જગત એટલે શું ? આપણા અનુભવમાં આવતા તમામ જડ કે અચેતન પદાર્થોના સમગ્ર સમૂહને જગત કહેવાય છે. જગત એ સમગ્ર ભૌતિક સૃષ્ટિ છે. આ બધા જડ પદાર્થોનું બીજું નામ ભૌતિક પદાર્થો છે. તેથી એમ પણ કહી શકાય કે જગત એટલે સમગ્ર ભૌતિક સૃષ્ટિ.

ભારતનાં વિવિધ દર્શનોએ જગત અંગેનો વિચાર પોતાનાં દષ્ટિબિંદુથી રજૂ કરેલો છે. જગત અંગેનું મૂળગામી ચિંતન સર્વ પ્રથમ વાર આપણને સાંખ્યદર્શનમાં જોવા મળે છે. સાંખ્યદર્શન આ જગતના પાયામાં બે તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરે છે. આ બે તત્ત્વો તે (1) પ્રકૃતિ અને (2) પુરુષ. પ્રકૃતિ જડ છે અને પુરુષ ચેતન છે. આ બંને તત્ત્વો દ્વારા જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે.

પ્રકૃતિ અને પુરુષનો અર્થ

સાંખ્યદર્શનમાં જગતના સ્વરૂપના પાયાનાં બે તત્ત્વો (1) પ્રકૃતિ અને (2) પુરુષ છે. પ્રકૃતિ એ જડ છે અને તે ભૌતિક જગતનું ઉપાદાનકારણ છે. જ્યારે પુરુષ એ ચેતન તત્ત્વ છે. પર્વત, નદી, પેન-પેન્સિલ વગેરે જડ તત્ત્વો છે. જ્યારે જીવ-જંતુ, પશુ-પક્ષી અને માનવ વગેરે ચેતન તત્ત્વો છે. પ્રકૃતિ સમગ્ર ભૌતિક સૃષ્ટિ કે જડ પદાર્થોનું ઉપાદાનકારણ છે. ઉપાદાનકારણ એટલે વસ્તુ જે દ્રવ્યમાંથી બની હોય તે દ્રવ્ય. દા.ત., માટીના ઘડાનું ઉપાદાનકારણ માટી છે. સોનાના ઘરેણાંનું ઉપાદાનકારણ સોનું છે.

પ્રકૃતિ એટલે શું ? : સમગ્ર જગતના ઉપાદાનકારણ રૂપ પ્રકૃતિના ગુણો તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સમગ્ર જગતના પ્રત્યેક પદાર્થમાં હોય છે. જગતના વિવિધ પદાર્થો અને પ્રકૃતિ વચ્ચે મૂળભૂત કોઈ ભેદ નથી. ભેદ કેવળ નામ અને રૂપનો જ છે.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે, જગતના ઉપાદાનકારણ રૂપ પ્રકૃતિના જગતના પદાર્થોમાં આવેલા ગુણો કેટલા છે, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે પ્રકૃતિના ગુણો ત્રણ છે: (1) સત્ત્વ (2) રજસ અને (3) તમસ

પ્રકૃતિ અને ગુણો વચ્ચે દ્રવ્ય અને તેના ગુણો જેવો સંબંધ નથી. ઉદાહરણ તરીકે સાકર એક દ્રવ્ય છે અને તેમાં ગળપણ, વજન, રંગ, સ્વાદ વગેરે ગુણો છે. અહીં સાકર અને તેના ગુણો વચ્ચે દ્રવ્ય ગુણનો સંબંધ છે. આ પ્રકારનો સંબંધ પ્રકૃતિ અને તેના ગુણો વચ્ચે નથી. પ્રકૃતિ ‘ત્રિગુણાત્મક’ છે એમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે પ્રકૃતિ અને ત્રણ ગુણો એકરૂપ છે. જેમ ત્રણ સેરવાળું દોરડું ત્રણ સેરથી અલગપણે રહેતું નથી તેમ પ્રકૃતિ અને તેના ત્રણ ગુણો એકરૂપ છે. તેવી જ રીતે કોઈ પણ વન (જંગલ) વૃક્ષોનું બનેલું છે, વૃક્ષોથી ભિન્ન વન જેવું કશું જ નથી. છતાં આપણે કહીએ છીએ વનનાં વૃક્ષો. તે જ રીતે આપણે ‘પ્રકૃતિના ગુણો’ એમ કહીએ છીએ, પણ હકીકતમાં ત્રણ ગુણો તે જ પ્રકૃતિ છે. આમ પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક છે. અહીં એ સ્પષ્ટ થવું જરૂરી છે કે, પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક છે એમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે પ્રકૃતિ એક દ્રવ્ય છે અને ત્રણ ગુણો એ તેના ગુણધર્મો છે. પ્રકૃતિ અને ગુણો વચ્ચે દ્રવ્ય ગુણ જેવા સંબંધ નથી. ગુણો તે જ પ્રકૃતિ છે. ગુણોથી ભિન્ન પ્રકૃતિ જેવું કંઈ જ નથી.

સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણો અંગે નોંધપાત્ર મુદ્દો એ છે કે ગુણો સતત પરિવર્તનશીલ છે. એક ક્ષણ માટે પણ ગુણો પરિવર્તન પામ્યા વગર રહી શકતા નથી. ગુણો પરિવર્તનશીલ છે એમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે, પ્રકૃતિ સતત પરિવર્તનશીલ છે. તેમાં નિરંતર પરિવર્તન થયા જ કરે છે.

ગુણોનું પરિવર્તન બે પ્રકારનું છે: (1) સરૂપ પરિણામ (2) વિરૂપ પરિણામ.

(1) ગુણોનું સરૂપ પરિણામ : ગુણોનું સરૂપ પરિણામ એટલે ગુણોનું પોતાના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન. સત્ત્વ ગુણનું સત્ત્વમાં, રજોગુણનું રજસમાં અને તમોગુણનું તમસમાં પરિવર્તન થાય તેને ગુણોનું સરૂપ પરિણામ કહે છે. ગુણોના આ પ્રકારના પરિણામમાં ગુણો એકબીજા પર અસર કરતા નથી. ગુણોની આ સ્થિતિને ગુણોની કે પ્રકૃતિની સામ્યાવસ્થા કહે છે. ગુણોની આ સામ્યાવસ્થામાં જગતના પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જગતની ઉત્પત્તિની પ્રક્રિયા શરૂ થાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો સરૂપ પરિણામ પામતા હોય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ તેની સામ્યાવસ્થામાં હોય છે.

(2) ગુણોનું વિરૂપ પરિણામ : ગુણોનું વિરૂપ પરિણામ એટલે ત્રણ ગુણોની અન્યોન્ય પરની અસરના કારણે ઉદ્ભવતું પરિણામ. સરૂપ પરિણામમાં ગુણો એકબીજા પર અસર કરતા નથી અને સ્વ-સ્વરૂપમાં જ પરિણમે છે. ત્રણ ગુણો પોતાના સ્વ-સ્વરૂપમાં પરિવર્તન પામવાને બદલે એકબીજા પર અસર કરે છે, ત્યારે એક ગુણ પ્રભાવી અને અન્ય ગુણો ગૌણ રૂપે હોય છે. આ સ્થિતિમાં થતું ગુણોનું પરિવર્તન ગુણોનું વિરૂપ પરિણામ છે. ગુણોમાં વિરૂપ પરિણામ આવવાનું શરૂ થતાં પ્રકૃતિ તેની સામ્યાવસ્થામાં રહેતી નથી અને તેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિની ક્રિયા શરૂ થાય છે. આમ, સમગ્ર જગત એ પ્રકૃતિના વિરૂપ પરિણામની અવસ્થા છે.

મનોયત્ન 8.1

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) જગત અંગેનું મૂળગામી ચિંતન કયા દર્શનમાં જોવા મળે છે ?
- (2) સાંખ્યદર્શન જગતના પાયામાં કેટલાં તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરે છે ? તે કયા કયા છે ?
- (3) સાંખ્યદર્શનમાં ‘પુરુષ’નું સ્વરૂપ કેવું છે ?
- (4) પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ કેવું છે ?
- (5) જગતનું ઉપાદાન કારણ શું છે ?
- (6) માટીના ઘડાનું ઉપાદાન કારણ શું છે ?
- (7) ગુણોના પરિવર્તનના પ્રકારો કેટલા છે ?
- (8) ગુણોનું પોતાના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન એટલે શું ?
- (9) પ્રકૃતિના ગુણો સરૂપ પરિણામમાં હોય ત્યારે પ્રકૃતિની કઈ અવસ્થા હોય છે ?
- (10) પ્રકૃતિનાં વિરૂપ પરિણામની અવસ્થા કઈ છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) અનુભવના વ્યાપક વિશ્લેષણથી કયાં ત્રણ વિભાજનો પ્રાપ્ત થાય છે ?
- (2) જગત એટલે શું ?
- (3) ઉપાદાનકારણ એટલે શું ?
- (4) ઉપાદાનકારણ અને તેના પરિણામ વચ્ચે કેવા પ્રકારનો ભેદ છે ?
- (5) પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો કયા કયા છે ?
- (6) પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક શા માટે છે ?
- (7) ગુણોનું સરૂપ પરિણામ એટલે શું ?
- (8) ગુણોનું વિરૂપ પરિણામ એટલે શું ?
- (9) પ્રકૃતિની સામ્યાવસ્થા એટલે શું ?
- (10) જગતની ઉત્પત્તિની ક્રિયા કેવી રીતે શરૂ થાય છે ?

પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોનું સ્વરૂપ

આપણે જોયું કે જગતના મૂળ ઉપાદાનકારણરૂપ પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક છે. જગતના તમામ પદાર્થો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તે સર્વે ત્રિગુણાત્મક છે. ત્રણ ગુણ : સત્ત્વ, રજસ અને તમસના સ્વરૂપ કે સ્વભાવનું હવે ક્રમશઃ નિરૂપણ કરીએ.

(1) સત્ત્વગુણનું સ્વરૂપ : પ્રકૃતિના સત્ત્વગુણના સ્વરૂપનાં ત્રણ લક્ષણો છે. : (i) સત્ત્વગુણ સુખસ્વરૂપ છે. (ii) સત્ત્વગુણ પ્રકાશસ્વરૂપ છે. (iii) સત્ત્વગુણ લાઘવ(હળવો) સ્વરૂપ છે.

(i) સત્ત્વગુણ સુખસ્વરૂપ છે : મન બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ્યારે આપણે જગતના પદાર્થોનો અનુભવ કરીએ છીએ ત્યારે પદાર્થો ચેતનાના પ્રકાશમાં આવે છે અને આપણી સમક્ષ પ્રકાશિત થાય છે. આનું કારણ પણ પદાર્થો અને આપણા મનમાં રહેલા સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે, શાંત જળાશય, સ્વચ્છ અરીસો, કોઈ પણ ચમકતી વસ્તુ વગેરેમાં અનુક્રમે સૂર્ય, વીજળીના કે દીવાના પ્રકાશને ઝીલવાનું સામર્થ્ય છે. પ્રકાશ આપનાર અને પ્રકાશ ઝીલનાર બંનેમાં પ્રધાનપણે રહેલો ગુણ એ સત્ત્વગુણ છે.

(ii) સત્ત્વગુણ પ્રકાશસ્વરૂપ છે : સુખના વિવિધ અનુભવો જેવા કે આનંદ, સંતોષ, અહોભાવ, કૃતાર્થતા, શાંતિ વગેરે જગતના વિવિધ પદાર્થોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ અનુભવનું કારણ આપણા મનમાં અને પદાર્થમાં રહેલા સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય છે.

(iii) સત્ત્વગુણ લાઘવ (હળવો) સ્વરૂપ છે : ચિંતામાંથી મુક્ત થઈ મન જ્યારે હળવાપણું અનુભવે છે, ત્યારે મનમાં સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે. એ જ રીતે અગ્નિની જ્વાળા, હવા, ધુમાડો વગેરે આકાશમાં સરળતાથી ફેલાઈ શકે છે, તે બધાંમાં હળવાપણાના ગુણનું કારણ પ્રધાનપણે તેમાં રહેલો સત્ત્વગુણ છે. અગરબત્તીનો ધૂમાડો ઊંચે જાય છે. અગ્નિની જ્વાળા અને હવા પણ ઊર્ધ્વગામી છે. તે સત્ત્વગુણના પ્રભાવને લીધે હોય છે.

(2) રજોગુણનું સ્વરૂપ : પ્રકૃતિના રજોગુણના સ્વરૂપનાં ત્રણ લક્ષણો છે: (i) રજોગુણ દુઃખદાયક છે. (ii) રજોગુણ ઉત્તેજક છે. (iii) રજોગુણ ક્રિયાશીલ છે.

(i) રજોગુણ દુઃખદાયક છે : જગતના પદાર્થો દુઃખદાયક છે એવો પ્રાણીમાત્રને અનુભવ છે. તેથી જગતનાં તમામ પ્રાણીઓ દુઃખથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ અનુભવનું કારણ જેનાથી દુઃખ થાય છે તે પદાર્થોમાં અને જેને દુઃખ થાય છે તે પ્રાણીમાં પ્રધાનપણે રહેલો રજોગુણ છે.

(ii) રજોગુણ ઉત્તેજક છે : જગતના તમામ પ્રાણીઓ અને માણસો એક યા બીજા પરિસ્થિતિમાં જુદા જુદા આવેગોની તીવ્રતા અનુભવે છે. જુદા જુદા પદાર્થો અને પરિસ્થિતિઓથી ઉત્તેજિત પણ થાય છે અને એક યા બીજા પ્રકારની ચંચળતાનો અનુભવ કરે છે. આ અનુભવનું કારણ પ્રાણીમાં પ્રધાનપણે રહેલો રજોગુણ છે.

(iii) રજોગુણ ક્રિયાશીલ છે : ક્રિયાશીલતા એ રજોગુણનો સૌથી મહત્ત્વનો સ્વભાવ છે. રજોગુણને કારણે માણસનું મન સતત ક્રિયાશીલ રહે છે. માણસની ઇન્દ્રિયો પણ પોતાના વિષયો તરફ ગતિ કરે છે, જેમકે ધીરેથી કે જોરથી ફૂંકાતા પવનમાં તેમજ અગ્નિમાં ચંચળતા કે ક્રિયાશીલતા જોવા મળે છે. આ ક્રિયાશીલતાનું કારણ પ્રાણીમાં રહેલા રજોગુણનું પ્રાધાન્ય છે.

(3) તમોગુણનું સ્વરૂપ : સત્ત્વગુણ અને રજોગુણની જેમ તમોગુણના સ્વરૂપનાં ત્રણ લક્ષણો છે : (i) તમોગુણ મોહકારક છે. (ii) તમોગુણ ગુરુત્વકારક છે. (iii) તમોગુણ આવરણકારક છે.

(i) તમોગુણ મોહકારક છે : કોઈ પણ વ્યક્તિને કોઈ પણ વસ્તુનો મોહ છે એમ કહેવાનો અર્થ એ થાય કે તે વસ્તુનું અને પોતાના સાચા સ્વરૂપનું તેને જ્ઞાન નથી. જેને જેનાથી મોહ થાય છે તે મોહ ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થમાં અને વ્યક્તિમાં - બંનેમાં તમસ ગુણ પ્રધાનપણે રહેલો છે.

(ii) તમોગુણ ગુરુત્વદાયક છે : ગુરુત્વ એટલે ભારેપણું. આપણું મન ઘણી વખત ભારેપણું અનુભવે છે. ઘણી વખત માણસ શૂન્યમનસ્ક થઈ જાય છે. જગતના ઘણા પદાર્થો અને ઘણાં પ્રાણીઓનાં શરીર વધારે સ્થૂળ અને ભારે દેખાય છે. આ તમામમાં તમસ ગુણ પ્રધાનપણે રહેલો છે.

(iii) તમોગુણ આવરણકારક છે : તમોગુણનું આવરણકારક સ્વરૂપ પદાર્થના સાચા જ્ઞાનમાં આવરણ ઊભું કરે છે. આ

કારણે તે સત્ત્વગુણથી વિરોધી ગુણ છે. તમોગુણનું આવરણદાયક સ્વરૂપ રજોગુણની ક્રિયાને પણ અસર કરે છે. રજોગુણથી પ્રેરાતી પ્રવૃત્તિઓ પર તમોગુણનું આવરણકારક સ્વરૂપ અસર કરે છે ત્યારે પ્રવૃત્તિ કરનારને પ્રવૃત્તિ કરવાની આળસ આવે છે. આ પ્રકારના આવરણકારક સ્વરૂપનું કારણ તમોગુણનું પ્રાધાન્ય છે.

સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણના સ્વરૂપનું ઉપર્યુક્ત વર્ણન જોતાં આ ગુણના પ્રભાવને લીધે માણસના વ્યક્તિત્વ પર જે અસર થાય છે, તેનું ગાંધીજીએ નીચે મુજબ વર્ણન કરેલું છે:

‘બધી ઈન્દ્રિયો દ્વારા આ દેહના વિશે જ્યારે પ્રકાશ અને જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે ત્યારે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે એમ જાણવું. રજોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મનો આરંભ અર્થાત્ અશાંતિ, અતૃપ્તિ અને ઈચ્છાઓનો ઉદય થાય છે. તમોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે અજ્ઞાન, મંદતા, અસાવધાની અને મૂઢતા ઉત્પન્ન થાય છે.’

- ગાંધીજી - અનાસક્તિયોગ, અધ્યાય 14

(શ્લોક 11-12-13)

મનોયત્ન 8.2

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) ‘લાઘવ’ એ પ્રકૃતિના કયા ગુણનું લક્ષણ છે ?
- (2) પદાર્થો ચેતનાના પ્રકાશમાં આવે ત્યારે ચેતનામાં કયા ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે ?
- (3) કૃતાર્થતા અને આનંદ કયા ગુણનાં લક્ષણો છે ?
- (4) આવેગોની તીવ્રતાનો અનુભવ કયા ગુણમાં થાય છે ?
- (5) રજોગુણનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે માણસનું મન કોના તરફ ખેંચાય છે ?
- (6) કયો ગુણ દુઃખદાયક છે ?
- (7) રજોગુણનો સૌથી મહત્ત્વનો સ્વભાવ કયો છે ?
- (8) ‘કોઈ પણ વસ્તુનો મોહ’ કયા ગુણનો સૂચક છે ?
- (9) વ્યક્તિમાં અશાંતિ અને અતૃપ્તિનો ઉદય કયા ગુણની વૃદ્ધિથી થાય છે ?
- (10) તમોગુણના ગુરુત્વ સ્વરૂપનું ઉદાહરણ આપો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) સત્ત્વગુણનું સુખદાયક સ્વરૂપ એટલે શું ?
- (2) પ્રકૃતિના સત્ત્વગુણના સ્વરૂપનાં ત્રણ લક્ષણો કયાં-કયાં છે ?
- (3) સત્ત્વગુણના લાઘવ સ્વરૂપનાં બે ઉદાહરણ આપો.
- (4) પ્રકૃતિના રજોગુણના સ્વરૂપનાં ત્રણ લક્ષણો કયાં-કયાં છે ?
- (5) રજોગુણનું ઉત્તેજક સ્વરૂપ એટલે શું ?
- (6) પ્રકૃતિના તમોગુણના સ્વરૂપનાં લક્ષણો જણાવો.
- (7) તમોગુણનું ગુરુત્વદાયક સ્વરૂપ એટલે શું ?
- (8) તમોગુણનું મોહકારક સ્વરૂપ એટલે શું ?
- (9) સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ ક્યારે થાય છે ?
- (10) રજોગુણની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે કેવા પ્રકારના ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે ?

*

‘પુરુષ’ એટલે શું ?

‘પુરુષ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે - ‘પુરે શયતિ અસૌ પુરુષઃ’ । અર્થાત્ શરીરરૂપી નગરમાં જે વસે છે તે પુરુષ છે. પુરુષ એટલે માનવશરીરમાં રહેલ ચેતન તત્ત્વ. આ ચેતન તત્ત્વનો અનુભવ માનવને સહજ રીતે અર્થાત્ ‘અહં’ કે ‘મમ’ ‘હું’ કે ‘મારું’ એવા અનુભવ દ્વારા થાય છે. પ્રકૃતિ જે જડ છે તેનાથી પુરુષ ભિન્ન છે. કારણ પુરુષ ચેતન છે. પુરુષ પ્રકૃતિની તમામ પ્રવૃત્તિનો ભોક્તા છે, સાક્ષી છે. આમ, પુરુષ એ ચેતન તત્ત્વ છે.

સાંખ્યદર્શન અનુસાર પુરુષનું અસ્તિત્વ સ્વયંસિદ્ધ છે. છતાં પુરુષના અસ્તિત્વ અંગે સાંખ્ય નીચેની દલીલો આપે છે :

પુરુષના અસ્તિત્વ અંગેની દલીલો

(1) જે વસ્તુ સંઘાતરૂપ એટલે સમુદાયરૂપ હોય છે તે બીજા માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે રથ, પલંગ, ઘર વગેરે સંઘાતરૂપ છે. પ્રકૃતિ સંઘાતરૂપ હોઈ તેનું અસ્તિત્વ પણ કોઈ અન્ય તત્ત્વ માટે હોવું જોઈએ. આવું તત્ત્વ તે પુરુષ છે.

(2) વિશ્વના બધા જ પદાર્થો જડ છે. જગતના બધા પદાર્થો સત્ત્વ, રજસ, તેમજ તમસના બનેલા છે. આ ત્રણેય ગુણો આપણને ત્રણ ગુણોથી અલગ એવાં તત્ત્વોનો નિર્દેશ કરે છે. આવું તત્ત્વ તે પુરુષ છે.

(3) બધી જડ વસ્તુઓનો ચાલક અને નિર્દેશક ચેતન છે. પ્રકૃતિ જડ છે. પ્રકૃતિની ક્રિયાઓનો અધિષ્ઠાતા કે નિયામક ચેતન પુરુષ છે. આપણું તમામ જ્ઞાન અનુભવના આધારે રચાયેલું છે. આ અનુભવનું અધિષ્ઠાન (subsrtatum) પુરુષ છે.

(4) સમગ્ર જગત સુખ, દુઃખ અને મોહરૂપ પદાર્થોથી ભરેલું છે. સમગ્ર જડ જગત ભોગ્ય પદાર્થોયુક્ત છે. પદાર્થોનો કોઈ ભોક્તા હોવો જોઈએ. આ ભોક્તા તે પુરુષ છે.

(5) મનુષ્યમાં મોક્ષની ઝંખના હોય છે. મોક્ષ એટલે દુઃખનો આત્યંતિક અભાવ. જગત દુઃખરૂપ છે અને જગતનાં દુઃખથી પર એવું તત્ત્વ હોવું જોઈએ, જેને મોક્ષની ઝંખના હોય, એવું તત્ત્વ તે પુરુષ છે.

આમ, ઉપર્યુક્ત વિવિધ દલીલો દ્વારા સાંખ્યદર્શન પુરુષના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે.

મનોયત્ન 8.3

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) માનવશરીરમાં રહેલ ચેતન તત્ત્વને સાંખ્યદર્શનમાં શું કહેવામાં આવે છે ?
- (2) માનવીને ચેતન તત્ત્વનો અનુભવ કયા શબ્દોથી સહજ રીતે થાય છે ?
- (3) પુરુષ કોનો ભોક્તા કે સાક્ષી છે ?
- (4) પુરુષ બીજા કયા નામથી ઓળખાય છે ?
- (5) ‘સંઘાત’ એટલે શું ?
- (6) કયું તત્ત્વ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોથી પર છે ?
- (7) પ્રકૃતિ પદાર્થોને ભોગવી શકે છે ?
- (8) મોક્ષની ઝંખના કયા તત્ત્વને હોય છે ?
- (9) દુઃખના આત્યંતિક અભાવને શું કહેવાય છે ?
- (10) ‘અધિષ્ઠાતા’ કોને કહેવાય છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) ‘પુરુષ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જણાવો.
- (2) પ્રકૃતિના નિયામક તરીકે પુરુષને સમજાવો.
- (3) પદાર્થોને ભોગવનાર ભોક્તા એટલે શું ?
- (4) કયું તત્ત્વ જગતનાં દુઃખોથી પર છે ?
- (5) ‘પુરુષ’ના અસ્તિત્વ માટેની કોઈ પણ બે દલીલો જણાવો.

જગત (સૃષ્ટિ)ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય

ભારતીય દર્શનમાં સાંખ્યદર્શને જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય અંગે સઘન વિચારણા કરેલી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, જગતના પદાર્થોની ત્રણ સ્થિતિ છે. પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, ટકી રહે છે અને નાશ પામે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં આ સ્થિતિને અનુક્રમે જગતની (1) ઉત્પત્તિ (2) સ્થિતિ અને (3) પ્રલય કહે છે.

મૂળ ઉપાદાન કારણરૂપ પ્રકૃતિમાંથી જગતનું સર્જન થાય છે તે ઉત્પત્તિ છે. ઉત્પન્ન થયેલું જગત જ્યાં સુધી નાશ પામે નહિ ત્યાં સુધી જગતની સ્થિતિ છે. જગત જ્યારે મૂળ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે ત્યારે જગતનો પ્રલય થાય છે.

(1) જગતની ઉત્પત્તિ : આપણે જોઈ ગયાં છીએ કે જગતની ઉત્પત્તિ મૂળ બે તત્ત્વો પર આધારિત છે. (1) પુરુષ અને (2) પ્રકૃતિ. પુરુષ ચેતન છે જ્યારે પ્રકૃતિ જડ છે. આ બંનેના સંયોગથી કે સહયોગથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વેની અવસ્થામાં પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો (સત્ત્વ, રજસ, તમસ)ની સામ્યાવસ્થા હોય છે. આ સામ્યાવસ્થામાં જ્યારે ગુણોની વિષમતા પ્રવર્તે છે ત્યારે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે.

સાંખ્યના મતે પ્રકૃતિનાં કુલ ચોવીસ તત્ત્વોની શૃંખલા છે. પ્રકૃતિમાંથી મહત્(બુદ્ધિ), મહત્માંથી અહંકાર, અહંકારમાંથી પાંચ તન્માત્રાઓ (શબ્દ, સ્પર્શ, ગંધ, રુપ અને રસ), આ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી મન, મનમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો (નેત્રેન્દ્રિય, શ્રવણેન્દ્રિય, સ્પર્શેન્દ્રિય, ગ્રાણેન્દ્રિય અને સ્વાદેન્દ્રિય) અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો (વાણી, ગ્રહણ, ગતિ, મળોત્સર્ગ અને જનનેન્દ્રિય) અને પાંચ ભૂતો (આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી)ની ઉત્પત્તિ થાય છે. પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિને નીચેની આકૃતિ દ્વારા સમજીએ :

ઉત્પત્તિની ચોવીસ તત્ત્વોની શૃંખલા

પુરુષ (પચ્ચીસમું તત્ત્વ)

1. પ્રકૃતિ

2. મહત્ (બુદ્ધિ)

3. અહંકાર

પાંચ તન્માત્રાઓ (4. શબ્દ 5. સ્પર્શ 6. ગંધ 7. રૂપ 8. રસ)

9. મન

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો (10. નેત્રેન્દ્રિય 11. શ્રવણેન્દ્રિય 12. સ્પર્શેન્દ્રિય
13. ગ્રાણેન્દ્રિય 14. સ્વાદેન્દ્રિય)

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો (15. વાણી 16. ગ્રહણ 17. ગતિ
18. મળોત્સર્ગ 19. જનનેન્દ્રિય)

પાંચ ભૂતો (20. આકાશ 21. વાયુ 22. તેજ
23. જળ 24. પૃથ્વી)

આમ, જગતની ઉત્પત્તિની શુંબલા ચોવીસ તત્ત્વોની બનેલી છે. જગતનું ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિ છે.

(2) જગતની સ્થિતિ: પુરુષ સ્વભાવથી શુદ્ધ, મુક્ત, નિર્ગુણ અને દુઃખથી પર છે. પ્રકૃતિ સાથેના પુરુષના સંયોગથી પુરુષ સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરે છે. આ સ્થિતિમાં પુરુષ મુકાય છે ત્યારે પુરુષ પોતાને પ્રકૃતિની સાથે એકરૂપ માને છે. પુરુષ પોતાને કર્તા સ્વરૂપે અને પરિણામી સ્વરૂપે અનુભવે છે; પોતાને જગતનો ભોક્તા અને સ્વામી માને છે. આ પ્રકારના અજ્ઞાનને કારણે પુરુષ બંધનની સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે. પુરુષ પોતાને રાગદ્વેષવાળો માને છે અને પોતે સુખદુઃખ આદિનો અનુભવ કરે છે. પુરુષની આ બંધનની સ્થિતિ જ્યાં સુધી ચાલુ રહે છે ત્યાં સુધી પુરુષ સુખદુઃખને પોતાનાં માને છે અને જગતનો અનુભવ કરે છે.

(3) જગતનો પ્રલય: ‘પ્રલય’ એટલે પૂર્ણપણે જગતનો લય : પ્રકૃતિ જ્યારે ગુણોની સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે જગતનો લય થાય છે. સાંખ્યના મતે પુરુષને જ્યારે પોતે પ્રકૃતિથી અલગ છે એવું ભેદ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પુરુષ પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. આ સમયે પુરુષ અનુભવે છે કે ‘હું પરિણામી નથી,’ ‘હું કર્તા નથી’ અને ‘હું જગતનો સ્વામી પણ નથી.’ પુરુષને આ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પુરુષમાં રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થતા નથી. તે સુખ-દુઃખ, કર્તાપણા અને ભોક્તાપણાના ભાવથી મુક્ત થાય છે અને પ્રકૃતિ (જગત)નો લય થાય છે.

મનોયત્ન 8.4

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) કયા ભારતીય દર્શને જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય અંગે વિશદ વિચારણા કરી છે ?
- (2) જગતના પદાર્થોની સ્થિતિ કેટલી છે ?
- (3) જગતના સર્જનનું ઉપાદાનકારણ શું છે ?
- (4) જગતની ઉત્પત્તિના આધારો કેટલા છે ?
- (5) જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વેની અવસ્થાને શું કહેવામાં આવે છે ?
- (6) મહત્ત્માંથી કયું તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે ?
- (7) અહંકારમાંથી શું ઉત્પન્ન થાય છે ?
- (8) પાંચ તત્ત્માત્રાઓનાં નામ લખો.
- (9) પાંચ મહાભૂતો કયાં છે ?
- (10) જગતની ઉત્પત્તિ કુલ કેટલાં તત્ત્વોમાંથી થઈ છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) જગતની ઉત્પત્તિ એટલે શું ?
- (2) જગતની સ્થિતિ એટલે શું ?
- (3) પ્રલય એટલે શું ?
- (4) પુરુષને સુખદુઃખનો અનુભવ શેના સંયોગથી થાય છે ?
- (5) પુરુષ ક્યારે મુક્ત થાય છે ?

સ્વાધ્યાય 8

1. નીચેનામાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરીને જવાબ લખો :

- (1) જગતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?
 (અ) જડ (બ) જડ અને ચેતન (ક) ચેતન (ડ) અભૌતિક
- (2) સમગ્ર જગતનું ઉપાદાનકારણ કયું છે ?
 (અ) પ્રકૃતિ (બ) જીવ (ક) ઈશ્વર (ડ) પુરુષ
- (3) 'પિત્તળના ઘડા' નું ઉપાદાન શું છે ?
 (અ) ઘડો (બ) પિત્તળ (ક) પ્રકૃતિ (ડ) ભૌતિક તત્ત્વ
- (4) 'આનંદ', 'સંતોષ', 'કૃતાર્થતા' વગેરે કયા ગુણના પ્રાધાન્યમાં અનુભવાય છે ?
 (અ) તમસ (બ) રજસ (ક) સત્ત્વ (ડ) ઉત્તેજકતા
- (5) 'ભોક્તા' અને 'સાક્ષી' કોનાં લક્ષણો છે ?
 (અ) પ્રકૃતિ (બ) પુરુષ (ક) ઈશ્વર (ડ) ગુણો
- (6) સાંખ્યદર્શનમાં જગતની ઉત્પત્તિનાં કારણો કેટલાં છે ?
 (અ) એક (બ) બે (ક) એક અને બે (ડ) અનેક
- (7) સત્ત્વગુણનું લક્ષણ શું છે ?
 (અ) પ્રકાશમય (બ) ઉત્તેજક (ક) દુઃખદાયક (ડ) આવરણયુક્ત
- (8) રજોગુણનું લક્ષણ શું છે ?
 (અ) સુખદાયક (બ) મોહકારક (ક) ગુરુત્વદાયક (ડ) ઉત્તેજક
- (9) અજ્ઞાન, મહત્તા, અસાવધાની દ્વારા કયા ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે ?
 (અ) તમોગુણ (બ) સત્ત્વગુણ (ક) રજોગુણ (ડ) ત્રણેય ગુણો
- (10) પ્રકાશ અને જ્ઞાનનો ઉદય કયા ગુણનો સૂચક છે ?
 (અ) રજોગુણ (બ) સત્ત્વગુણ (ક) તમોગુણ (ડ) આવરણયુક્ત સ્વરૂપ

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ સવિસ્તર લખો :

- (1) ઉપાદાનકારણ તરીકે પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ સમજાવો.
- (2) પ્રકૃતિ-પરિવર્તનના પ્રકારો ઉદાહરણ આપી સમજાવો.
- (3) સત્ત્વગુણનાં લક્ષણોની સમજૂતી આપો.
- (4) રજોગુણનાં લક્ષણો જણાવી પ્રત્યેકની સમજૂતી આપો.
- (5) તમોગુણના સ્વરૂપને ઉદાહરણ આપી સમજાવો.
- (6) પુરુષના અસ્તિત્વની સાબિતીઓ આપો.
- (7) જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે ?
- (8) 'જગતની સ્થિતિ' એટલે શું ?
- (9) જગતની પ્રલયાવસ્થાની સમજૂતી આપો.

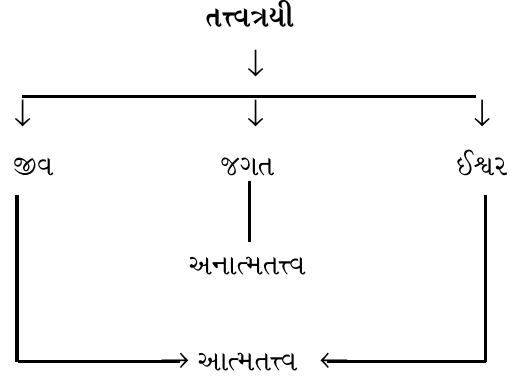

પ્રસ્તાવના

આપણે જાણીએ છીએ કે, માનવીને થતા અનુભવોને વ્યાપક અને સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિએ સમજવાનો તત્ત્વજ્ઞાન પ્રયત્ન કરે છે. આ દૃષ્ટિએ જીવ, જગત અને ઈશ્વર ‘તત્ત્વત્રયી’ તત્ત્વજ્ઞાનન અભ્યાસના વિષય છે.

પ્રકરણ 8માં આપણે જગતની સમજૂતી મેળવી. આ પ્રકરણમાં જીવની સમજૂતી મેળવીશું. જીવ માટે પર્યાય તરીકે વપરાતો બીજો શબ્દ જીવાત્મા છે. એ જ રીતે ઈશ્વર માટે પર્યાય તરીકે વપરાતો બીજો શબ્દ પરમાત્મા છે. આથી, અભ્યાસ દરમિયાન આપણે જીવને બદલે જીવાત્મા શબ્દનો ઉપયોગ કરીશું. એ જ પ્રમાણે જીવાત્માના ઈશ્વર સાથેના સંબંધની સમજૂતી વખતે ઈશ્વરને બદલે પરમાત્મા શબ્દ પ્રયોજીશું.

જીવ, જગત અને ઈશ્વર એ તત્ત્વત્રયીને બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય : જીવ અને ઈશ્વર એ બે ચેતન તત્ત્વો આત્માના વર્ગમાં સ્થાન પામે છે, જ્યારે જગત અનાત્માના વર્ગમાં સમાવેશ પામે છે. આ બંને તત્ત્વોને બાજુની આકૃતિ દ્વારા સમજાએ.

પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજીના મતે - “ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં અચેતન, (જગત) ચેતન (જીવ અને ઈશ્વર) આદિ અનેક તત્ત્વોની ચર્ચા છે. પણ એક રીતે એ બધી ચર્ચાનું મધ્યબિંદુ ચેતન જીવતત્ત્વ છે. ખરી રીતે તત્ત્વમાત્રનું મૂલ્યાંકન એ જીવની ચેતનાને આભારી છે.”

જીવાત્માનું સ્વરૂપ

ભારતીય દાર્શનિકોની દૃષ્ટિએ શરીર, મન અને આત્મા પરસ્પરથી અલગ છે. આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ શુદ્ધ અને મુક્ત છે. આત્માને શરીર અને મનનું બંધન નથી. આત્મા જ્યારે સાંસારિક અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે શરીર અને મન સાથે સંકળાય છે. આત્મા શરીર અને મનથી બંધાયેલો હોય છે. આમ શરીર અને મનથી બંધાયેલા જીવાત્માના સ્વરૂપનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મેળવવા માટે (1) જીવાત્માનું સાંસારિક સ્વરૂપ અને (2) જીવાત્માનું મૂળ સ્વરૂપ આ બંનેનો વિચાર કરવો જરૂરી છે.

(1) **જીવાત્માનું સાંસારિક સ્વરૂપ :** જીવાત્માના સાંસારિક સ્વરૂપનો વિચાર ત્રણ દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે. આ ત્રણ દૃષ્ટિ તે શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક છે. જેનો આપણે ક્રમશઃ પરિચય મેળવીએ:

(i) જીવાત્માનું શારીરિક સ્વરૂપ :

શારીરિક દૃષ્ટિએ જોતાં જીવાત્માને ત્રણ પ્રકારનાં શરીર છે: (1) સ્થૂળ શરીર (2) સૂક્ષ્મ શરીર (3) કારણ શરીર.

જીવાત્માનું સ્થૂળ શરીર : સ્થૂળ શરીર પૃથ્વી, જળ, તેજ વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતોનું બનેલું છે. સ્થૂળ શરીર જન્મે છે, વિકાસ પામે છે અને મૃત્યુ પામે છે. આમ સ્થૂળ શરીર પરિવર્તનશીલ અને નાશવંત છે. સ્થૂળ શરીર સ્વયં ચેતન સ્વરૂપ નથી. આમ છતાં, સ્થૂળ શરીર ચેતનાનું નિવાસસ્થાન છે એટલે કે આપણા શરીરમાં ચેતના રહેલ છે.

જાગ્રત અવસ્થામાં સ્થૂળ શરીર દ્વારા જીવાત્મા બાહ્ય જગતના પદાર્થોનો સંપર્ક અને ઉપભોગ કરે છે. આ અનુભવ જીવાત્મા કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા કરે છે. જીવાત્મા મૃત્યુ સમયે સ્થૂળ શરીરને છોડીને જાય છે.

જીવાત્માનું સૂક્ષ્મ શરીર : જીવાત્માનું સૂક્ષ્મ શરીર ઓગણીસ તત્ત્વોનું બનેલું છે. આ ઓગણીસ તત્ત્વોમાં -

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો : (1) નેત્રેન્દ્રિય (2) શ્રવણેન્દ્રિય (3) સ્પર્શેન્દ્રિય (4) વ્રણેન્દ્રિય (5) સ્વાદેન્દ્રિય

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો : (1) વાણી (2) ગ્રહણ (3) ગતિ (4) મળોત્સર્ગ (5) જનનેન્દ્રિય

પાંચ વાયુઓ : (1) પ્રાણ (2) અપાન (3) વ્યાન (4) ઉદાન (5) સમાન

અને ચાર અંતઃકરણો (1) મન (2) બુદ્ધિ (3) ચિત્ત અને (4) અહંકારનો સમાવેશ થાય છે.

આપણે સ્થૂળ શરીરને ઈન્દ્રિયો દ્વારા જોઈ શકીએ છીએ, પરંતુ સૂક્ષ્મ શરીરને ઈન્દ્રિયો દ્વારા જોઈ શકતાં નથી. પરંતુ આવું શરીર હોવું જોઈએ, કારણ કે સ્થૂળ શરીર જ્યારે ઊંઘતું હોય ત્યારે પણ એટલે કે સ્વપ્નમાં પણ આપણને કેટલાક શરીરગત અનુભવો થાય છે. આમ, સ્વપ્નાવસ્થામાં જીવાત્માને જે અનુભવો થાય છે તે સૂક્ષ્મ શરીરને આભારી છે.

ભારતીય ચિંતકોના મતે જીવાત્માના મૃત્યુ-સમયે સ્થૂળ શરીર છૂટે છે. પણ જીવાત્મા સૂક્ષ્મ શરીરને છોડતો નથી. કર્મના સંસ્કારો અને વાસનાઓ સૂક્ષ્મ શરીરરૂપે જીવાત્મા સાથે જોડાયેલાં રહે છે અને સૂક્ષ્મ શરીરને અનુરૂપ તે નવું શરીર ધારણ કરે છે.

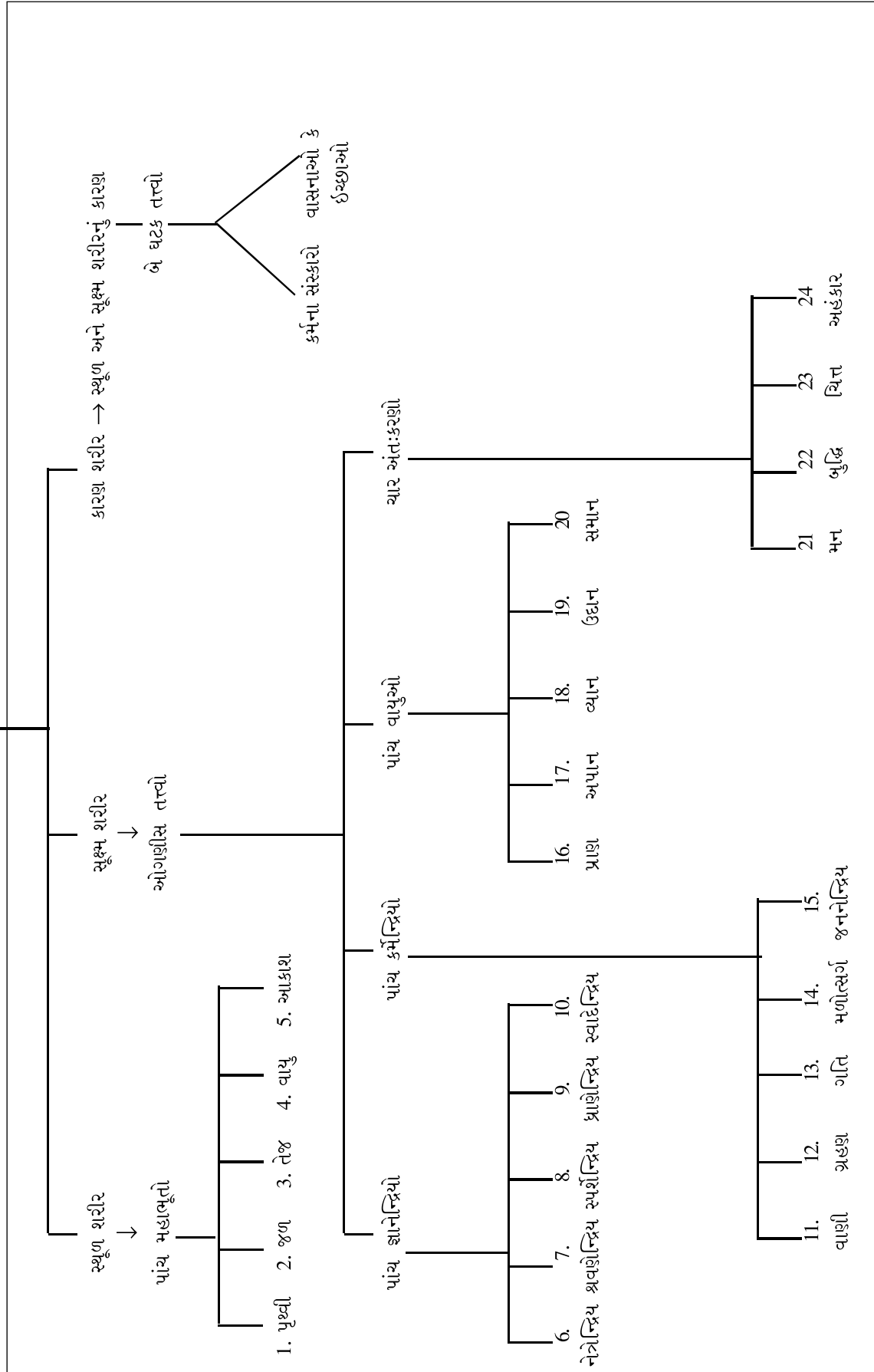
જીવાત્માનું કારણશરીર : કારણશરીરનાં ઘટકતત્ત્વો બે છે : (1) જીવાત્માએ કરેલાં કર્મોના સંસ્કારો અને (2) જગતનાં સુખ કે ભોગ પ્રાપ્ત કરવાની જીવાત્માની ઈચ્છાઓ કે વાસનાઓ.

બે ઘટકતત્ત્વોનું બનેલું આ કારણશરીર એટલા માટે કારણશરીર કહેવાય છે કે, સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરોનું તે કારણ છે. કારણશરીર વડે સુષુપ્તાવસ્થામાં જીવાત્માને પોતાના આનંદ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગ્યા પછી વ્યક્તિ ‘મને ખૂબ મીઠી ઊંઘ આવી હતી’ એવો અનુભવ થાય છે.

આમ, આપણે જોયું કે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીર કુલ ચોવીસ તત્ત્વોનું બનેલું છે. આ ચોવીસ તત્ત્વોને ધારણ કરનાર જીવાત્મા એ પચીસમું તત્ત્વ છે.

જીવાત્માના ત્રિવિધ શરીર અંતર્ગત આવતાં તત્ત્વોને પૃ.118 પરની આકૃતિ દ્વારા રજૂ કરી શકાય :

જીવાત્મા

(ii) જીવાત્માનું માનસિક સ્વરૂપ :

માનસિક દૃષ્ટિએ જીવાત્માના છ ગુણો છે: (1) ઈચ્છા (2) રાગ (3) દ્વેષ (4) પ્રયત્ન (5) સુખ અને (6) દુઃખ. આ છ ગુણોને કારણે જીવાત્માને જુદી જુદી વાસનાઓ થાય છે અને આ વાસનાઓને પૂર્ણ કરવા જીવાત્મા વિવિધ પ્રકારનાં કર્મો કરે છે. જેના ફળ સ્વરૂપે જીવાત્મા સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરે છે. જીવાત્માને થતા અનુભવોની - ચેતનાની ત્રણ અવસ્થાઓ છે:

(અ) જાગ્રતાવસ્થા (બ) સ્વપ્નાવસ્થા (ક) સુષુપ્તાવસ્થા.

(અ) જાગ્રતાવસ્થા : જીવાત્માને થતા ભૌતિક પદાર્થના અનુભવો, જાગ્રતાવસ્થાના અનુભવો છે.

(બ) સ્વપ્નાવસ્થા : જીવાત્માને સ્વપ્નમાં થતા અનુભવો ચેતનાની સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવો છે.

(ક) સુષુપ્તાવસ્થા : જીવાત્માને નિદ્રાની સ્થિતિમાં - ગાઢ નિદ્રામાં થતા અનુભવો ચેતનાની સુષુપ્તાવસ્થાના અનુભવો છે.

(iii) જીવાત્માનું નૈતિક સ્વરૂપ:

જીવાત્માનું નૈતિક ચારિત્ર્ય કે તેનો સ્વભાવ તેણે સ્વતંત્ર રીતે કરેલાં કર્મ પર આધારિત છે. આનો અર્થ એ કે જીવાત્માએ સ્વતંત્ર રીતે કરેલાં કર્મોના પરિણામરૂપે જ (1) અમુક પ્રકારનું શરીર (2) અમુક પ્રકારનું વાતાવરણ (3) સુખ-દુઃખના અમુક પ્રકારના અનુભવો અને (4) અમુક પ્રકારનું ચારિત્ર્ય કે સ્વભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવાત્મા સ્વતંત્ર રીતે જે કર્મો કરે છે તે ત્રણ પ્રકારના હોય છે: (અ) કાયિક (બ) વાયિક અને (ક) માનસિક.

(અ) કાયિક કર્મ : સ્થૂળ શરીરથી મનુષ્ય જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે કાયિક કર્મ છે. દા.ત., વંદન કરવા કે માર મારવો વગેરે.

(બ) વાયિક કર્મ : મુખથી બોલવામાં આવેલી વાણી વાયિક કર્મ છે. દા.ત., ઊંચે સ્વરે સ્તુતિ કે પ્રાર્થના ગાવી, વ્યાખ્યાન આપવું, અપશબ્દ બોલવા.

(ક) માનસિક કર્મ : મનુષ્યે મનમાં કરેલા વિચારો અને મનમાં સેવેલી ભાવનાઓ-માનસિક કર્મ છે. દા.ત., કોઈ દુઃખી વ્યક્તિને જોઈને મનમાં દયાભાવ કેળવવો અને તેને મદદરૂપ થવાની યોજના કરવી કે વૈરભાવ રાખવો અને તેને હેરાન કરવા માટેની યોજના કરવી.

ઉપર જણાવેલાં કર્મોમાંનાં સારાં કર્મો દ્વારા જીવાત્માને પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને ખરાબ કર્મો દ્વારા જીવાત્માને પાપની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પાપ-પુણ્યના ફળરૂપે જીવાત્માને ચોક્કસ પ્રકારનું શરીર, સુખ-દુઃખના અનુભવો અને નૈતિક ચારિત્ર્ય કે સ્વભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

જીવાત્માના નૈતિક ચારિત્ર્ય કે સ્વભાવને ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચવામાં આવે છે: (i) સાત્ત્વિક (ii) રાજસિક અને (iii) તામસિક.

(i) સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાવાળી વ્યક્તિના સ્વભાવને સાત્ત્વિક કહેવાય છે. સાત્ત્વિક વ્યક્તિ રાગ-દ્વેષથી મુક્ત, જ્ઞાની અને વૈરાગ્યશીલ હોય છે.

(ii) રજોગુણની પ્રધાનતાવાળી વ્યક્તિ રાજસિક સ્વભાવવાળી હોય છે. રાજસિક વ્યક્તિ રાગ-દ્વેષથી પ્રેરાયેલી, અનેક આકાંક્ષાવાળી અને તેની સિદ્ધિ માટે સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે.

(iii) તમોગુણની પ્રધાનતાવાળી વ્યક્તિ તામસિક સ્વભાવવાળી હોય છે. તામસિક સ્વભાવવાળી વ્યક્તિ મિથ્યાભિમાની, કપટી, આળસુ અને શોકગ્રસ્ત હોય છે.

મનોયત્ન 9.1

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) આત્માના વર્ગમાં કયાં બે ચેતન તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (2) આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું છે ?
- (3) જીવાત્માનાં શરીરો કેટલા પ્રકારના છે ?
- (4) જીવાત્માનું સ્થૂળ શરીર શેનું બનેલું છે ?

- (5) કેવા પ્રકારનું શરીર પરિવર્તનશીલ અને નાશવંત છે ?
- (6) સ્થૂળ શરીર કોનું નિવાસસ્થાન છે ?
- (7) સૂક્ષ્મ શરીર કેટલાં તત્ત્વોનું બનેલું છે ?
- (8) કેવા પ્રકારના શરીરને જીવાત્મા મૃત્યુ સમયે છોડતો નથી ?
- (9) કારણ શરીરનાં ઘટક તત્ત્વો કેટલાં છે ?
- (10) સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરને કોણ ધારણ કરે છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો:

- (1) જીવાત્માનું સ્થૂળ શરીર કેટલાં તત્ત્વોનું બનેલું છે ? ક્યાં ક્યાં ?
- (2) અંતઃકરણો કેટલાં છે ? નામ લખો.
- (3) સૂક્ષ્મ શરીરનાં ઓગણીસ તત્ત્વોને સંક્ષેપમાં લખો.
- (4) ‘કારણશરીર’ શા માટે કારણશરીર કહેવાય છે ?
- (5) જીવાત્માના માનસિક ગુણો જણાવો.
- (6) જીવાત્મા સુખ-દુઃખનો અનુભવ શા માટે કરે છે ?
- (7) જીવાત્માની ચેતન અવસ્થા કેટલા પ્રકારની છે તે જણાવો.
- (8) ‘કાયિક’ કર્મ કોને કહેવાય ? બે દૃષ્ટાંત આપો.
- (9) ‘સાત્ત્વિક’ સ્વભાવવાળી વ્યક્તિમાં કેવા પ્રકારના ગુણો હોય છે ?
- (10) ‘તામસિક’ સ્વભાવવાળી વ્યક્તિમાં કેવા પ્રકારના ગુણો હોય છે ?

*

(ii) જીવાત્માનું મૂળ સ્વરૂપ - તાત્ત્વિક સ્વરૂપ : જીવાત્માના સાંસારિક સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરતી વખતે આપણે જોઈ ગયાં કે જીવાત્માને ત્રણ શરીર છે. જીવાત્માની ચેતનાની ત્રણ અવસ્થાઓ છે. પાપ-પુણ્યના સંસ્કારો પણ તેનામાં છે. જીવાત્માનું મૂળ સ્વરૂપ આ બધાંથી પર છે. જીવાત્મા (આત્મા) મૂળ સ્વરૂપે સત્ - ચિત્ - આનંદ રૂપ છે. અર્થાત્ જીવાત્મા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે.

જીવાત્મા ‘સત્’ સ્વરૂપ છે. તે શાશ્વત છે, તે નિત્ય છે. જીવાત્માને જન્મ કે મરણ નથી, માટે તે અજન્મા છે. વાસ્તવમાં જીવાત્મા તેના મૂળ સ્વરૂપમાં અશરીરી છે. શરીરના મૃત્યુથી જીવાત્માનું મૃત્યુ થતું નથી. જીવાત્મા ‘ચિત્’ સ્વરૂપ છે. જ્ઞાન-શક્તિ વડે તે શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનમાં વ્યાપેલો છે. જીવાત્મા ‘આનંદ’ સ્વરૂપ છે. સુષુપ્ત અવસ્થામાં જીવાત્માને પોતાના મૂળ આનંદમય સ્વરૂપની ઝાંખી થાય છે. એટલે કે જીવાત્માનું સાચું સ્વરૂપ આનંદમય છે. સંક્ષેપમાં, જીવાત્મા મૂળ સ્વરૂપે સચ્ચિદાનંદ છે.

(અ) જીવાત્માનો મોક્ષ :

જીવાત્માને તેના મૂળ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે ત્રણ પ્રકારનાં શરીર, ત્રણ અવસ્થાઓ અને જુદા જુદા વિષય-ભોગની કામનાઓ અને વાસનાઓને કારણે થતાં કર્મો અને તેને પરિણામે પ્રાપ્ત થતા જન્મમરણના ફેરારૂપી મહાદુઃખથી કાયમને માટે છૂટે છે-મોક્ષ પામે છે. મોક્ષાવસ્થાને ‘આત્યંતિક દુઃખ નિવૃત્તિ’ની સ્થિતિ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. આત્યંતિક દુઃખ નિવૃત્તિની સ્થિતિમાં કોઈ પણ પ્રકારના દુઃખની શક્યતા રહેતી નથી.

મોક્ષાવસ્થા એ કેવળ આત્યંતિક દુઃખ નિવૃત્તિની સ્થિતિ નથી. તેમાં શાશ્વત આનંદની પ્રાપ્તિ પણ છે. મોક્ષ અવસ્થામાં જીવાત્માને સાંસારિક સ્વરૂપ સાથે સંકળાયેલાં જન્મ, મરણ, જરા અને વ્યાધિનાં દુઃખો ક્યારેય ભોગવવા પડતાં જ નથી. આ અવસ્થામાં તેને પ્રાપ્ત થતા દિવ્ય અને શાશ્વત આનંદમાં ક્યારેય ઓટ આવતી જ નથી.

(બ) જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથેનો સંબંધ:

ભારતીય ચિંતકો પરમતત્ત્વ - પરમાત્માને સ્વીકારે છે. પરમતત્ત્વ અસ્તિત્વમાત્રનો આધાર છે. તે સમગ્ર જગતનું અધિષ્ઠાન એટલે કે આધાર છે. પરમતત્ત્વનો જીવાત્મા સાથે કયા પ્રકારનો સંબંધ છે તેનો વિચાર હવે આપણે કરીશું :

જીવાત્માને પરમાત્માનું અવલંબન છે, પરંતુ પરમાત્માને જીવાત્માનું અવલંબન નથી. કારણ પરમાત્મા જીવાત્માથી સ્વતંત્ર છે. પ્રત્યેક જીવાત્મામાં પરમાત્મા અંતર્યામી રૂપે રહેલો છે. આ અંતર્યામી શક્તિને કારણે જ જીવાત્માનું અસ્તિત્વ, તેનું જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્ય બને છે. જીવાત્માનો બધો જ વ્યવહાર પરમાત્માની અંતર્યામી શક્તિથી ચાલે છે. જીવાત્મા પરમાત્માની આ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને પોતાની સ્વતંત્ર સંકલ્પશક્તિથી સારાં કે નરસાં કામ કરી શકે છે.

પરમાત્મા જીવાત્માએ કરેલાં કર્મોનો સાક્ષી છે. પરમાત્મા જીવાત્માએ કરેલાં કર્મોનું ફળ આપે છે, આથી તેને કર્મફળ પ્રદાતા કહેવાય છે. પરમાત્માનું આ ન્યાયાધીશપણું છે. કર્મફળ પ્રદાતા તરીકે ઈશ્વર માત્ર તટસ્થ ન્યાયાધીશ તરીકે વર્તતો નથી. જે જીવાત્મા પોતાનાં કુકર્મો અંગે હૃદયપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ કરે તેને પરમાત્મા માફી પણ આપે છે. પરમાત્મા જીવાત્મા સાથે પ્રેમ-સંબંધ પણ ધરાવે છે. પરમાત્માને જીવાત્મા પ્રત્યે અનુરાગ છે. અનન્ય ભાવે જે કોઈ પણ પરમાત્માની ભક્તિ કરે તેના પર ઈશ્વરની કૃપા થાય છે. પરમાત્મા શ્રદ્ધાળુ ભક્તોને વાત્સલ્યનો અનુભવ કરાવે છે.

સંક્ષેપમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માના સંબંધ અંગે નીચે પ્રમાણે રજૂઆત કરી શકાય:

- (1) જીવાત્માને પરમાત્માનું અવલંબન છે.
- (2) જીવાત્મામાં પરમાત્મા અંતર્યામી સ્વરૂપે રહે છે.
- (3) પરમાત્માની અંતર્યામી શક્તિ જીવાત્માનું ચાલકબળ છે.
- (4) જીવાત્માએ કરેલાં કર્મોનું ફળ પરમાત્મા આપે છે, આથી પરમાત્મા કર્મફળ પ્રદાતા છે.
- (5) પરમાત્મા અને જીવાત્મા વચ્ચે નિકટનો પ્રેમ-સંબંધ છે.

મનોયત્ન 9.2

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) જીવાત્માનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું છે ?
- (2) જીવાત્માનું સત્ સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે ?
- (3) મોક્ષ અવસ્થાને કેવા પ્રકારની સ્થિતિ કહેવામાં આવે છે ?
- (4) કઈ અવસ્થામાં શાશ્વત આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે ?
- (5) અસ્તિત્વ માત્રનું આધારરૂપ તત્ત્વ કયું છે ?
- (6) જીવાત્માને કોનું અવલંબન છે ?
- (7) જીવાત્માનું ચાલકબળ કયું છે ?
- (8) કર્મફળ પ્રદાતા કોણ છે ?
- (9) પરમાત્મા જીવાત્માને શેનું ફળ આપે છે ?
- (10) શ્રદ્ધાળુ ભક્તોને પરમાત્મા શેનો અનુભવ કરાવે છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) જીવાત્માનું 'સત્' સ્વરૂપ એટલે શું ?
- (2) જીવાત્માનું 'આનંદ' સ્વરૂપ કોને કહેવાય છે ?
- (3) જીવાત્માના મૂળ સ્વરૂપને સચ્ચિદાનંદ કેમ કહેવાય છે ?
- (4) જીવાત્માનો મોક્ષ ક્યારે થાય છે ?

- (5) ‘આત્મિક દુઃખ નિવૃત્તિ’ની સ્થિતિ એટલે શું ?
- (6) ‘મોક્ષાવસ્થા’ની સ્થિતિ એટલે શું ?
- (7) ‘કર્મફળ પ્રદાતા’ તરીકે જીવાત્મા સાથે પરમાત્મા કેવા પ્રકારનું વર્તન કરે છે ?
- (8) શા માટે પરમાત્માને જીવાત્માનું અવલંબન નથી ?
- (9) શા માટે પરમાત્માને ‘કર્મફળ પ્રદાતા’ કહેવામાં આવે છે ?
- (10) ઈશ્વરની કૃપા કેવા પ્રકારના જીવાત્મા પર ઊતરે છે ?

*

કર્મનો નિયમ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત:

મનુષ્યને સંસારમાં અનેક પ્રકારના અનુભવો થાય છે. કોઈ સુખી હોય છે તો કોઈ દુઃખી. કોઈ જ્ઞાની તો કોઈ ભોગી, કોઈ તવંગર તો કોઈ ગરીબ, કોઈ યોગી તો કોઈ રોગી હોય છે. સંસારમાં રહેલી આ વિષમતા અંગે વ્યાપક દૃષ્ટિએ ચિંતન કરતાં ભારતીય વિચારકોએ કર્મ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે.

કર્મનો નિયમ : ભારતીય ચિંતકોના મતે સંસારમાં રહેલા મનુષ્યોને થતા સુખદુઃખના અનુભવનું કારણ મનુષ્યનાં કર્મો છે. કર્મ એટલે કરેલું કાર્ય. સંસ્કૃત ‘કૃ’ ધાતુ પરથી કર્મ શબ્દ બનેલો છે.

માત્ર ક્રિયા એ જ કર્મ નથી, જે ક્રિયા પાછળ વ્યક્તિનું સંકલ્પબળ એટલે પસંદગીની પ્રેરણા રહેલી છે એ જ ક્રિયા કર્મ બને છે. કર્મના નિયમ વડે સમગ્ર જગત ટકી રહ્યું છે. આમ કર્મનો નિયમ સમગ્ર જગતનું ધારકબળ છે. કર્મના નિયમનું તાત્પર્ય શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ નીચેના શબ્દોમાં સમજાવે છે :

“કર્મનો અર્થ અકારણ અને આંધળી ભાગ્યની રેખા એવો નથી. કર્મના સિદ્ધાંતનો ઉદ્દેશ્ય નીતિની જવાબદારી કાઢી નાખવાનો કે માણસને હાથપગ જોડી બેસાડી મૂકવાનો નથી, ઊલટું એની જવાબદારી મજબૂત કરવાનું તથા વાવ્યા સિવાય લણાશે નહિ એમ પુરુષાર્થ બતાવી માણસને ઉદ્યમમાં પ્રેરવાનું એનું તાત્પર્ય છે. તે એટલે સુધી કે આપણે અત્યારે જે-જે કર્મો કરીએ છીએ તે પૂર્વે કરેલાં કર્મનું જ ફળ છે. અર્થાત્ મનુષ્યે પોતાનું જે કંઈ શ્રેય કરવાનું છે તે કર્મના સિદ્ધાંતમાં પ્રકટ થતા કાર્યકારણભાવના મહાનિયમને અનુસરીને જ કરવાનું છે. આ શ્રેય કરવાનું મનુષ્યને પૂર્ણ સામર્થ્ય છે. એમ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે.”

કર્મના નિયમ અનુસાર દરેક માણસને પોતાના કાયિક, વાચિક અને માનસિક કર્મો, સારાં ખરાબ કર્મોનું યોગ્ય ફળ ભોગવવું પડે છે. કર્મના નિયમનું હાર્દ એ છે કે જીવાત્માએ કરેલું કોઈ પણ કર્મ વ્યર્થ જતું નથી; એટલું જ નહિ, કોઈ પણ જીવાત્માને જે સંજોગો કે અનુભવો પ્રાપ્ત થાય છે તે તેણે પોતે ભૂતકાળમાં કરેલાં કર્મોને જ આભારી હોય છે. એટલે કોઈ પણ જીવાત્માએ અન્ય જીવાત્માએ કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવવું પડતું નથી.

કર્મના નિયમ સંદર્ભે નીચેનો મુદ્દો ખાસ નોંધપાત્ર છે :

કર્મનો નિયમ કાયિક એટલે શરીરથી કરેલાં, વાચિક એટલે વાણીથી કરેલાં અને માનસિક એટલે મનથી કરેલાં એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોને લાગુ પડે છે. કર્મનું સુખદ કે દુઃખદ પરિણામ લાવવાની ક્ષમતાની દૃષ્ટિએ માનસિક કર્મો કાયિક અને વાચિક કર્મ કરતાં વધુ બળવાન છે. સામાજિક તેમ જ કાયદાકીય દૃષ્ટિએ કાયિક અને વાચિક કર્મોને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. કારણ કે આ કર્મોનું જાહેર નિરીક્ષણ થઈ શકે છે. જ્યારે માનસિક કર્મોરૂપ મનોભાવો જાહેર નિરીક્ષણ દ્વારા જાણી શકાતાં નથી. કર્મના નિયમની દૃષ્ટિએ કોઈના માટે દુર્ભાવ સેવવો એ શોભાસ્પદ નથી. આથી સદાચારી માણસે પોતાનાં માનસિક કર્મોને નૈતિક દૃષ્ટિએ ઉન્નત રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ સંદર્ભે કહેવામાં આવ્યું છે. ‘મનઃ એવ મનુષ્યાણામ્ કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ ।’ મનુષ્યનું મન જ બંધન અને મુક્તિનું કારણ છે.

પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત

ભારતીય દર્શનોમાં કર્મના નિયમની સાથે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સાંકળી લેવામાં આવ્યો છે. આ જન્મમાં મનુષ્યને જે પ્રકારના ભૌતિક સંજોગો અને માનસિક સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તે બધાનું કારણ તેણે આ જન્મમાં જ કરેલાં કર્મો હોતાં નથી. તે જ રીતે મનુષ્ય આ જન્મમાં જે કર્મો કરે છે તે બધાનાં ફળ તેને આ જ જન્મમાં મળી જતાં નથી. આમ, આ જન્મ પહેલાં પણ મનુષ્યનો

જન્મ હતો અને એ પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કેટલાંક કર્મોનું ફળ તેને આ જન્મમાં મળે છે. આ જન્મ પછી પણ નવો જન્મ હશે અને તેમાં આ જન્મે કરેલાં કર્મોનો યોગ્ય બદલો મળશે. આમ કર્મના નિયમની સંતોષકારક સ્પષ્ટતા કરવા માટે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવાની જરૂર પડે છે.

કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભૂતકાળમાં જીવાત્માના અનેક જન્મો થયેલા છે અને જ્યાં સુધી તે જુદી જુદી વાસનાઓના સંતોષ માટે કર્મો કરવાનું ચાલુ રાખશે ત્યાં સુધી એ કર્મોનાં ફળ ભોગવવા માટે જન્મ-મરણનું ચક્ર ચાલુ રહેશે. આમ, કામના કે વાસનાનો ત્યાગ એ આ જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય છે.

સામાન્ય રીતે કામનાનો ત્યાગ એક જન્મની સાધનાથી થઈ શકતો નથી. પરંતુ જો જન્મોજન્મ સાધનાનું સાતત્ય ચાલુ રહે તો જીવાત્મા અનેક જન્મને અંતે જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી છૂટી પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. જીવાત્મા દૃઢ સંકલ્પ કરે અને પ્રબળ પુરુષાર્થ કરે તો આ જન્મે પણ કર્મબંધન અને જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે. પોતાના સ્વ-સ્વરૂપ-મૂળ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. અનન્ય ભાવે ઈશ્વરની આરાધના કરનાર સર્વ કોઈ જન્મમરણના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને શાશ્વત શાંતિ પામે છે. આથી જ આધુનિક યુગના મહર્ષિ રમણ અનુસાર ‘આત્મસિદ્ધ એ જ પરમસિદ્ધ છે.’

મનોયત્ન 9.3

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો:

- (1) માનવીનાં સુખ-દુઃખની પરિસ્થિતિ કયા નિયમ પર આધારિત છે ?
- (2) ‘કર્મ’ શબ્દ કઈ ધાતુ પરથી આવેલો છે ?
- (3) મનુષ્ય શેનું ફળ ભોગવે છે ?
- (4) સમગ્ર જગતનું ધારક બળ કયું છે ?
- (5) કેવો માણસ પોતાનાં માનસિક કર્મોને નૈતિક દૃષ્ટિએ ઉન્નત રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે ?
- (6) ભારતીય દર્શનો કર્મના નિયમની સાથે અન્ય કયા નિયમને સાંકળે છે ?
- (7) કર્મના નિયમની સ્પષ્ટતા માટે કયો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્ય છે ?
- (8) જન્મમરણનાં ચક્રમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય શો છે ?
- (9) પોતાનાં સ્વ-સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કોને થાય છે ?
- (10) ઈશ્વરની આરાધના કરનાર કેવા પ્રકારની શાંતિ પામે છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો:

- (1) ભારતીય વિચારકોએ કર્મ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત કઈ દૃષ્ટિએ રજૂ કર્યો છે ?
- (2) ‘કર્મ’નો શાબ્દિક અર્થ જણાવો.
- (3) મનુષ્યનો ‘ધર્મ’ શું છે ?
- (4) શા માટે કર્મનો નિયમ સમગ્ર જગતનું ‘ધારક બળ’ છે ?
- (5) આનંદશંકર ધ્રુવના મતે ‘કર્મ’ એટલે શું ?
- (6) ‘કર્મ’ના નિયમનું હાર્દ શું છે ?
- (7) શા માટે માનસિક કર્મોને કાયદાકીય દૃષ્ટિએ ધ્યાન પર લેવાતાં નથી ?
- (8) ‘સદાચારી’ માણસે કેવા પ્રકારનું કર્મ કરવું જોઈએ ?
- (9) ‘પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત’ સ્વીકારવાની જરૂર શા માટે પડે છે ?
- (10) જીવાત્મા આ જન્મમાં જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થઈ શકે છે ?

સ્વાધ્યાય 9

1. નીચેનામાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરીને જવાબ લખો :

- (1) પાંચ મહાભૂતોના બનેલા જીવાત્માના સ્વરૂપને શું કહે છે ?
(અ) સ્થૂળ શરીર (બ) સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીર (ક) સૂક્ષ્મ શરીર (ડ) કારણ શરીર
- (2) ચેતનાનું નિવાસસ્થાન કેવા પ્રકારનું શરીર છે ?
(અ) મૃત શરીર (બ) સ્થૂળ શરીર (ક) કારણ શરીર (ડ) સૂક્ષ્મ શરીર
- (3) જીવાત્માનું સૂક્ષ્મ શરીર કુલ કેટલાં તત્વોનું બનેલું છે ?
(અ) બે (બ) ચાર (ક) પાંચ (ડ) ઓગણીસ
- (4) જીવાત્માને પોતાના આનંદ સ્વરૂપનો અનુભવ કઈ અવસ્થામાં થાય છે ?
(અ) સ્વપ્નાવસ્થા (બ) જાગ્રતાવસ્થા (ક) સુષુપ્તાવસ્થા (ડ) મૃતાવસ્થા
- (5) ‘ઊંચે સ્વરે પ્રાર્થના ગાવી’ એ કેવા પ્રકારનું કર્મ છે ?
(અ) કાયિક (બ) શારીરિક (ક) વાચિક (ડ) માનસિક
- (6) જીવાત્માના નૈતિક ચારિત્ર્યને કેટલા પ્રકારમાં વહેંચવામાં આવે છે ?
(અ) ઓગણીસ (બ) બે (ક) પાંચ (ડ) ત્રણ
- (7) જ્ઞાની અને વૈરાગ્યશીલ વ્યક્તિમાં કેવા પ્રકારના ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે ?
(અ) સત્ત્વ (બ) રજસ (ક) તમસ (ડ) દ્વેષ
- (8) રાગ-દ્વેષથી પ્રેરાયેલી વ્યક્તિમાં કેવા પ્રકારના ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે ?
(અ) સત્ત્વ (બ) રજસ (ક) પ્રમાદ (ડ) તમસ
- (9) સદાચારી માણસે નૈતિક દૃષ્ટિએ કયાં પ્રકારનાં કર્મોને ઉન્નત રાખવાં જોઈએ ?
(અ) કાયિક (બ) માનસિક (ક) વાચિક (ડ) શારીરિક
- (10) જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય શું છે ?
(અ) સત્યનો ત્યાગ (બ) સત્કર્મનો ત્યાગ (ક) વાસનાનો ત્યાગ (ડ) સદ્ગુણનો ત્યાગ

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ સવિસ્તર લખો:

- (1) જીવાત્માના સ્વરૂપની સવિસ્તર સમજૂતી આપો.
- (2) જીવાત્માની ચેતનાવસ્થા સમજાવો.
- (3) જીવાત્માને નૈતિક ચારિત્ર્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? સ્પષ્ટ કરો.
- (4) જીવાત્માના નૈતિક ચારિત્ર્યના પ્રકારો સમજાવો.
- (5) ‘જીવાત્મા મૂળ સ્વરૂપે સચ્ચિદાનંદ છે’ સમજૂતી આપો.
- (6) જીવાત્માના પરમાત્મા સાથેના સંબંધનું વર્ણન કરો.
- (7) ‘કર્મનો નિયમ સમગ્ર જગતનું ધારક બળ છે’ સમજાવો.
- (8) સદાચારી વ્યક્તિએ કર્મના નિયમાનુસાર કઈ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવાની છે તેની સ્પષ્ટતા કરો.
- (9) ટૂંક નોંધ લખો : (1) પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત (2) જીવાત્માનો મોક્ષ

પ્રસ્તાવના

આપણે અગાઉનાં પ્રકરણમાં જીવ અને જગત વિશેની સમજૂતી મેળવી. આ પ્રકરણમાં આપણે ઈશ્વર, ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, ઈશ્વરના ગુણધર્મો અને ઈશ્વરના જગત સાથેના સંબંધ અંગે સમજૂતી મેળવીએ:

આ જગતનું આધારભૂત તત્ત્વ ઈશ્વર કે પરમાત્મા છે. તમામ જડ (જગત) અને ચેતન (જીવ) તત્ત્વના અસ્તિત્વનું ધારકબળ ઈશ્વર છે. જીવ અને જગતનો આધાર ઈશ્વર છે, પરંતુ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ કોઈ અન્ય તત્ત્વ પર આધારિત નથી. આથી ઈશ્વર સ્વયંભૂ છે. અંતિમ તત્ત્વ તરીકે ઈશ્વરના સ્વરૂપ અંગે નીચેના મુદ્દાઓ મહત્ત્વના છે:

ઈશ્વરનું સ્વરૂપ

(1) ઈશ્વર એક છે :

હિન્દુ ધર્મ એમ કહે છે કે ‘एकम् सत् विप्रा बहुधा वदन्ति’ અર્થાત્ ‘સત્’ - ઈશ્વર એક છે પરંતુ વિદ્વાનો તેને જુદી જુદી રીતે વર્ણવે છે. સંત એન્ડ્રેયે કહે છે God is a being other than whom no greater can be conceived” અર્થાત્ ઈશ્વર એક એવું અસ્તિત્વ છે જેનાથી વધુ મોટું અન્ય કોઈ તત્ત્વ હોઈ શકે તેમ વિચારવું અશક્ય છે. આવું તત્ત્વ ‘એક’ અને ‘અનન્ય’ છે. આમ, ઈશ્વર એક જ છે.

ઈસ્લામ ધર્મ સ્પષ્ટપણે એકેશ્વરવાદી છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ ઈશ્વરનાં ત્રિવિધ સ્વરૂપોના મૂળમાં ‘એકતા જ’ છે, એમ જણાવે છે. હિન્દુ ધર્મના પ્રાણરૂપ વેદો અને ઉપનિષદો સ્પષ્ટપણે એકેશ્વરવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે.

ભક્ત પોતાના આરાધ્ય સાથે જોડાયેલો રહેવા માંગે છે. આ ત્યારે જ શક્ય બને કે જ્યારે ઈશ્વર એક જ હોય. દા.ત., મીરાં કહે છે કે “વરીએ તો નટવરને વરીએ’ હવે જો નટવર એકથી વધુ હોય તો કયા નટવરને વરીએ ? આ સંદર્ભમાં ભક્ત કોઈ એક જ ઈશ્વર પર અવલંબન ધરાવે છે.

(2) ઈશ્વર જગતનું તાત્ત્વિક અધિષ્ઠાન અર્થાત્ પાયાનું તત્ત્વ છે:

જગતમાં જે કંઈ છે તે ઈશ્વરને કારણે છે. જગતમાં જે કંઈ ટકે છે તે ઈશ્વરને કારણે જ ટકે છે; આમ, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનું કારણ ઈશ્વર છે. ઈશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય જીવના કલ્યાણને અર્થે કરે છે.

उत्पत्तिं प्रलयं चैव, भूतानामागतिंगति ॥

वेत्ति विद्यामविद्यां च, स वाच्यो भगवानिति ॥

(વિષ્ણુપુરાણ 6-5-78)

ઉત્પત્તિ, પ્રલય અને પ્રાણીમાત્રની સ્થિરતા અને ગતિ, વિદ્યા અને અવિદ્યાનો જાણવાવાળો ઈશ્વર તરીકે ઓળખાય છે.

જગતના પદાર્થો અને આત્માઓનું ઈશ્વર પરનું જે અવલંબન છે તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે ઉપનિષદમાં જગતને ઈશ્વરના શરીરની ઉપમા આપેલી છે. જેવી રીતે માણસનું શરીર તેના આત્મા પર અવલંબે છે, તેવી રીતે આ જગતના પદાર્થો અને આત્માઓ ઈશ્વર પર અવલંબે છે. તેથી જગતને ઈશ્વરનું શરીર અને ઈશ્વરને જગતનો શરીરી (આત્મા) કહેવામાં આવે છે. શરીર - શરીરી સંબંધ તરીકે વિચારતાં અંતિમ તત્ત્વ તરીકે ઈશ્વરના બે ગુણો સ્પષ્ટ થાય છે:

(i) ઈશ્વર જગતના તમામ પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત રહેલો છે. (ii) ઈશ્વર જગતના તમામ પદાર્થોથી પર છે.

આનો અર્થ એ કે જગતના અંતિમ કારણ તરીકે ઈશ્વર છે. ઈશ્વર અંતર્યામી છે, તેમ છતાં જગતનાં નૈતિક અનિષ્ટો, ભૌતિક દુઃખો અને વિકારોથી ઈશ્વર પર છે. “તું આઘેમાં આવે પણ સમીપમાં નિત્ય વસતો !”

ઈશ્વર આપણી સમીપ, નિત્ય વસી રહ્યો છે. કારણ કે ઈશ્વર જ આપણો અંતર્યામી છે. આમ છતાં ઈશ્વર માત્ર આપણી જાત

પૂરતો મર્યાદિત નથી તે તો વિશ્વરૂપે સઘળે બિરાજેલો છે. ઈશ્વર અત્યંત વ્યાપક છે. આમ અહીં કવિ ઈશ્વરનાં સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક બંને રૂપોને પ્રગટ કરે છે.

સંક્ષેપમાં, ઈશ્વર અંતરતમ છે અને સમગ્ર અભિલાઈ તેનામાં સમાય છે.

(3) ઈશ્વર સ્વયંભૂ છે :

ઈશ્વર સ્વયંભૂ છે એમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે ઈશ્વર કોઈના પર અવલંબતો નથી. ઈશ્વર સર્વનું કારણ છે પણ તેને પોતાને કોઈ કારણ નથી. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં તત્ત્વ માત્રને બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય :

(i) અસ્તિત્વ અને ક્રિયા માટે સ્વતંત્ર તત્ત્વ (ઈશ્વર) (ii) અસ્તિત્વ અને ક્રિયા માટે પરતંત્ર તત્ત્વ (જીવ, જગત)

કેવળ ઈશ્વર જ પોતાના અસ્તિત્વ માટે સ્વતંત્ર છે. બાકીનાં બધાં જ તત્ત્વો ઈશ્વર પર આધારિત હોવાથી પરતંત્ર છે. ઈશ્વર સ્વયંભૂ છે. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ કોઈના પર નિર્ભર નથી એમ કહેવાનો અર્થ એ પણ છે કે ઈશ્વર અનાદિકાળથી અસ્તિત્વ ધરાવતું સનાતન કે શાશ્વત એવું દિવ્ય તત્ત્વ છે.

(4) ઈશ્વર જગતનો નૈતિક શાસક છે :

અંતિમ તત્ત્વ તરીકે ઈશ્વર જગતનો તાત્ત્વિક આધાર છે. ઈશ્વર સૃષ્ટિનો નૈતિક શાસક છે. જગતના નૈતિક નિયંત્રા તરીકે ઈશ્વરે જીવ માત્રને સંકલ્પસ્વાતંત્ર્ય આપ્યું છે. આ સંકલ્પસ્વાતંત્ર્યના પરિણામે જીવ જે કાંઈ સત્કર્મ કે અસત્કર્મ કરે છે તે કર્મોનું ફળ નૈતિક શાસક તરીકે ઈશ્વર આપે છે, આથી ઈશ્વર કર્મફળપ્રદાતા કહેવાય છે. એનો અર્થ એ નથી કે તે કૂર કે અંધ ન્યાયાધીશ છે. ઈશ્વર પરમકૃપાળુ છે. હૃદયથી પસ્તાવો કરી પ્રાર્થના કરનારનાં તમામ પાપો બાળી નાંખે છે. કવિ કલાપી કહે છે કે, “હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે, પાપી તેમાં ડૂબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે.”

પતિતને પાવન કરવામાં કે અધમ જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઈશ્વર ક્યારેક આ જગતમાં અવતાર પણ ધારણ કરે છે અથવા કોઈ મુક્તાત્માને વિભૂતિરૂપે વિશ્વમાં મોકલીને પ્રત્યેક આત્માઓના કલ્યાણ માટેની પ્રેરણા આપે છે. ઈશ્વરની આ પ્રકારની કૃપામાં કર્મના નિયમનો ભંગ થતો નથી. પ્રસ્તાવ રૂપ ઉત્તમ કર્મના ફળ રૂપે જ ઈશ્વરની કૃપાથી જીવોના પાપનો નાશ થાય છે.

(5) ઈશ્વર એક વ્યક્તિ છે :

જગતના પ્રત્યેક જીવનું અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષ છે. મોક્ષ એટલે જીવમાત્રની આત્યંતિક દુઃખનિવૃત્તિ અને પરમ આનંદની શાશ્વત પ્રાપ્તિ. મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે ઈશ્વરની ઉપાસના અત્યંત જરૂરી છે, કેમકે ઈશ્વર મોક્ષ મેળવવા ઈચ્છતા મુમુક્ષુઓનું અવલંબન છે. આવા તત્ત્વને નિર્ગુણ અને નિરાકાર ગણવાને બદલે સગુણ અને વ્યક્તિરૂપ ગણવું જ યોગ્ય છે, કેમકે જો ઈશ્વર નિર્ગુણ અને નિરાકાર હોય તો પ્રાર્થના અને ભક્તિ દ્વારા ઈશ્વરની સાથે આત્મીયતાનો સંબંધ બાંધી શકાય નહિ.

આમ, ઈશ્વર એક દિવ્ય વ્યક્તિ કે પુરુષ છે પણ સામાન્ય વ્યક્તિઓમાં હોય તેવી કોઈપણ મર્યાદા ઈશ્વરમાં હોતી નથી. ઈશ્વર નિત્ય, તૃપ્ત અને પરિપૂર્ણ વ્યક્તિ છે. ઈશ્વરના આ પ્રકારના દિવ્ય કે અલૌકિક વ્યક્તિત્વને અનુલક્ષીને ઈશ્વરને ‘પુરુષોત્તમ’ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે.

(6) ઈશ્વર એ જગતનું અંતિમ ધ્યેય છે :

ઈશ્વર એ જગતનું અંતિમ ધ્યેય છે. એરિસ્ટોટલ કહે છે કે ‘God is the object of world’s desire.’ અર્થાત્ સમગ્ર જગતની ઝંખના ઈશ્વરને પામવાની છે. ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર એ પ્રાણીમાત્રની પરમ સિદ્ધિ છે. ઈશ્વરની પ્રતિમા સર્વ મૂલ્યોનું શાશ્વત મૂર્ત સ્વરૂપ છે અને તે પરમ આનંદમય છે. ઈશ્વરના સ્વરૂપને પામવાથી મળતો આનંદ નિર્ભેળ આનંદ છે. તેમાં દુઃખની લેશમાત્ર ઝાંચ નથી એટલે કે ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો આનંદ આત્યંતિક દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ છે. આમ ઈશ્વર જગતનું પરમ ધ્યેય છે.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો, ઈશ્વર એક છે, અનન્ય છે, કારણ કે તે સર્વોચ્ચ છે. તે જગતનું અંતિમ તાત્ત્વિક અધિષ્ઠાન છે છતાં તે સર્વથી સ્વતંત્ર છે. ઈશ્વર જગતનો નૈતિક સંચાલક અને આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શક છે. તેનું વ્યક્તિત્વ દિવ્ય, અલૌકિક અને આનંદસભર છે, તેથી ઈશ્વરને પામવાની દરેક જીવને ઝંખના છે. આમ ઈશ્વર પરમ ધ્યેય-અંતિમ ધ્યેય છે.

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) જીવ અને જગતનો આધાર શો છે ?
- (2) સામાન્ય રીતે જગતના મહાન ધર્મોમાં કયા વાદનું પ્રતિપાદન થાય છે ?
- (3) ભક્ત કોના પર અવલંબન ધરાવે છે ?
- (4) જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનું કારણ શું છે ?
- (5) ઉપનિષદમાં જગત માટે શેની ઉપમા આપેલી છે ?
- (6) જગતનો શરીરી (આત્મા) કોને કહેવાય છે ?
- (7) ‘તું આઘેમાં આઘે પણ સમીપમાં નિત્ય વસતો’ આ પંક્તિમાં ઈશ્વરનું કેવું સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે ?
- (8) આત્માને સંકલ્પસ્વાતંત્ર્ય કોણે આપેલું છે ?
- (9) ઈશ્વરની ઉપાસના શા માટે જરૂરી છે ?
- (10) ઈશ્વરનું વ્યક્તિત્વ કેવું છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) કયા ધર્મો એકેશ્વરવાદ પર ભાર મૂકે છે ?
- (2) ઈશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ શા માટે કરે છે ?
- (3) ‘ઈશ્વર સ્વયંભૂ’ શા માટે કહેવાય છે ?
- (4) ‘મોક્ષ’ની અવસ્થા શા માટે છે ?
- (5) ઈશ્વરને ‘પુરુષોત્તમ’ શા માટે કહેવાય છે ?

*

ઈશ્વરના તાત્ત્વિક ગુણધર્મો અને નૈતિક ગુણધર્મો

ઈશ્વર સનાતન છે. ઈશ્વર શાશ્વત અને અંતિમ તત્ત્વ છે. આ તત્ત્વમાં રહેલા ગુણોને બે દૃષ્ટિએ વિચારી શકાય : (1) તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ ઈશ્વરના ગુણધર્મો (2) નૈતિક દૃષ્ટિએ ઈશ્વરના ગુણધર્મો.

હવે આપણે આ બંને દૃષ્ટિએ ઈશ્વરના ગુણોને સમજાશું:

(1) તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ ઈશ્વરના ગુણધર્મો :

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ ઈશ્વરના મહત્ત્વના ગુણધર્મો નીચે પ્રમાણે છે:

(i) ઈશ્વર સર્વ વ્યાપી છે : જગતનાં સર્વ તત્ત્વોમાં ઈશ્વર વ્યાપેલો છે એમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે જગતના પ્રત્યેક અણુમાં ઈશ્વરનો વાસ છે. આમ સચરાચરમાં જડ-ચેતન સર્વમાં ઈશ્વરનો નિવાસ છે. ઈશ્વર અત્ર તત્ર સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી કવિ શ્રી ન્હાનાલાલ કહે છે કે :

“પ્રભુ સઘળે વિરાજે રે,
સૃજનમાં સભર ભર્યા;
નથી અણુ પણ ખાલી રે,
ચરાચરમાં ઊભર્યા.”

આ સચરાચર વિશ્વમાં ઈશ્વરની સત્તા વ્યાપ્ત છે. ઈશ્વરની સત્તા જ્યાં ન હોય તેવું કંઈ જ નથી.

(ii) ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે : ‘સર્વજ્ઞ’ - જ્ઞ એટલે જાણનારો. ઈશ્વર બધું જ જાણે છે. ઈશ્વર શાશ્વત, જ્ઞાની અને સર્વવ્યાપી હોવાથી ‘અત્ર તત્ર સર્વત્ર’ જે કંઈ બની ગયું છે, જે કંઈ બની રહ્યું છે અને જે કંઈ બનવાનું છે તેનો ઈશ્વર જ્ઞાતા છે. આમ, ભૂત, વર્તમાન

અને ભવિષ્યને જાણનારો ઈશ્વર ત્રિકાળદર્શી છે. ત્રણેય કાળનું જ્ઞાન ધરાવનાર ઈશ્વરમાં જ આ પ્રકારનું જ્ઞાન સંભવી શકે છે તેથી ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે.

(iii) ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છે : ઈશ્વર આ જગતનું તાત્વિક અધિષ્ઠાન છે. તે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનો કર્તા છે. જ્યાં જ્યાં શક્તિ કે ક્રિયા દેખાય છે તે ક્રિયા કે શક્તિ ઈશ્વરની છે. આમ ઈશ્વર જ સર્વશક્તિનો આધાર હોવાથી સર્વશક્તિમાન છે.

(iv) ઈશ્વર અનંત છે : ઈશ્વર એક અનંત તત્ત્વ છે. જેનો કોઈ અંત ન હોય તેને અનંત કહેવાય. જગત સાંત (સ + અંત) અને પરિણામી છે. ઈશ્વર જગતનું કારણ હોવાથી તે સાંત અને મર્યાદિત હોઈ શકે નહિ. આમ, ઈશ્વર અનંત અને અમર્યાદિત તત્ત્વ છે. પરિણામરૂપ જગત મર્યાદિત છે, તે અમર્યાદિત ઈશ્વરનો આધાર બની શકે નહિ.

મનોયત્ન 10.2

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો:

- (1) જગતના પ્રત્યેક અણુમાં કોનો વાસ છે ?
- (2) ઈશ્વર કેટલા કાળનું જ્ઞાન ધરાવે છે ?
- (3) જગતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?
- (4) ઈશ્વરને સર્વશક્તિમાન શા માટે કહેવાય છે ?
- (5) ઈશ્વર કેવું તત્ત્વ છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો:

- (1) ઈશ્વરના ગુણોનો વિચાર કરી બે દૃષ્ટિથી થાય છે ?
- (2) શા માટે ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે ?
- (3) ઈશ્વરને ત્રિકાળદર્શી કેમ કહેવાય છે ?
- (4) કયા અર્થમાં ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છે ?
- (5) ઈશ્વરને અનંત શા માટે કહેવામાં આવે છે ?

*

(2) નૈતિક દૃષ્ટિ ઈશ્વરના ગુણધર્મો :

નૈતિક દૃષ્ટિએ ઈશ્વરના મહત્ત્વના ગુણધર્મો નીચે પ્રમાણે છે:

(i) ઈશ્વર પ્રેમાળ છે : ઈશ્વરના નૈતિક ગુણોમાંનો સર્વ પ્રથમ ઉલ્લેખનીય અને ઈશ્વરના સર્વ કલ્યાણકારી ગુણોનો સર્વ સમાવેશક એવો એકમાત્ર ગુણ પ્રેમ છે. તેથી જ સંત કબીરે ગાયું છે કે :

“પોથી પઢ પઢ જગ મૂઆ,
પંડિત હુઆ ન કોઈ;
ઢાઈ અક્ષર પ્રેમકા,
પઢે સો પંડિત હોઈ.”

ઈશ્વરમાં રહેલો પ્રેમનો આવો ગુણ પ્રેમની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલો હોવાથી ઈશ્વર પ્રેમમૂર્તિ કહેવાય છે. પ્રેમ સર્વ કલ્યાણકારી ગુણોનો સમાવેશક હોવાથી ઈશ્વરમાં કરુણા, દયા, ક્ષમા, ઉદારતા વગેરે તમામ શુભ નૈતિક ગુણો કલ્યાણકારી ગુણો, તેમની પરાકાષ્ટાએ હોય છે. ઈશ્વરમાં તમામ કલ્યાણકારી ગુણો અમાપ અને શાશ્વતપણે રહેલા છે. તેથી જ ભક્તો પ્રાર્થે છે કે :

“પ્રેમજ જ્યોતિ તારો દાખવી, મુજ જીવન પંથ ઉજાળ.”

(ii) ઈશ્વર કરુણાસાગર છે : ઈશ્વરમાં રહેલા અનંત ગુણોમાંના એક ગુણ કરુણાને અનુલક્ષીને ભક્ત કહે છે કે :

“હે ! કરુણાના કરનારા !

તારી કરુણાનો કોઈ પાર નથી.

હે ! સંકટના હરનારા !

તારી કરુણાનો કોઈ પાર નથી.”

ઈશ્વર કરુણાસાગર હોવાથી તે જગતના જીવોના ભોગ અને મોક્ષ માટે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયની પ્રવૃત્તિ કરે છે. કરુણાસાગર ઈશ્વર નૈતિક શાસક તરીકે કર્મના નિયમ અને તેમાં સમાયેલી કૃપાને અનુલક્ષીને જગતના જીવો પર પોતાની અનુકંપા નિરંતર વરસાવે છે.

(iii) ઈશ્વર અવતાર ધારણ કરે છે : જગતના કેટલાક જીવો સંકલ્પસ્વાતાંત્ર્યનો દુરુપયોગ કરીને પોતાનું જીવન ભ્રષ્ટ બનાવે છે. આવા ભ્રષ્ટ લોકોના ત્રાસથી સદાચારીને રક્ષણ આપવા અને દુરાચારીને નષ્ટ કરવા ઈશ્વર અવતાર ધારણ કરે છે. જગતની નૈતિક વ્યવસ્થા ભ્રષ્ટ લોકોના આચરણથી નષ્ટ ન થાય તે માટે ઈશ્વર જગતમાં અવતરે છે. આમ, ઈશ્વર અવતાર ધારણ કરે છે અથવા કોઈ મુક્તાત્માને મસીહા, પયગંબર, ધર્મસ્થાપક કે સંદેશવાહક તરીકે મોકલે છે. આ દ્વારા ઈશ્વર (1) સાધુઓનું રક્ષણ (2) દુષ્ટોનો નાશ (3) ધર્મના સંસ્થાપનનું કાર્ય કરાવે છે.

ઈશ્વરના અવતારનો બીજો મૂળભૂત હેતુ ઈશ્વરની ભક્તવત્સલતાને લગતો છે. ભક્તવત્સલ ઈશ્વર અવતાર ધારણ કરીને પોતાના ભક્તોના મનુષ્યસહજ ભાવ પૂરા કરે છે. ઈશ્વર પોતાના ભક્તોને એક યા બીજા નિકટના સંબંધી (માતા, પિતા, બંધુ, સહાયક, સ્વામી વગેરે)રૂપે મળે છે. આ દ્વારા ભક્તો ઈશ્વરનું સાંનિધ્ય પામે છે.

ઈશ્વરના અવતારનાં ઉપર દર્શાવેલાં બે પ્રયોજનોમાં મુખ્ય પ્રયોજન પોતાના સાંનિધ્યમાં આવેલા અનેક જીવોનું કલ્યાણ કરવાનું છે. આ પ્રયોજનના અનુસંધાનમાં મહર્ષિ અરવિંદ કહે છે : “જગતમાં ન્યાય અને ધર્મની સ્થાપનાનું કાર્ય ઈશ્વર પોતાના પયગંબરો કે મહાન ધર્મસંસ્થાપકોને પ્રેરણા આપીને કરી શકે છે. જ્યારે અનેક મનુષ્યોને પોતાના દિવ્ય વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવીને, તેમના બધા ભાવો પૂરા કરીને, તેમને આ પૃથ્વી પર જ મોક્ષની સ્થિતિનો અનુભવ કરાવવાનું કામ ઈશ્વર પોતે અવતાર ધારણ કરે ત્યારે જ થાય છે.”

ઈશ્વર જગત પર અવતાર ધારણ કરે ત્યારે જ ભક્તોને તેના પ્રેમમય જીવનના સાંનિધ્યનો અનુભવ થાય છે એવું નથી, અનેક વાર થતી ભક્તોની પ્રાર્થનામાં ઈશ્વરની હયાતી વર્તાય છે. ભક્તવત્સલ ઈશ્વર ભક્તોની ભાવપૂર્ણ પ્રાર્થના સાંભળીને તેના પ્રતિસાદરૂપે અલૌકિક સાંનિધ્યનો અનુભવ કરાવે છે. આ દૃષ્ટિએ કરુણાસાગર ઈશ્વર ભક્તોના જીવનમાં અનેક વાર અવતરે છે.

મનોયત્ન 10.3

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) ઈશ્વરના નૈતિક ગુણોમાંનો સર્વપ્રથમ ઉલ્લેખનીય ગુણ કયો છે ?
- (2) પ્રેમની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલા ઈશ્વરને શું કહે છે ?
- (3) ઈશ્વરના તમામ કલ્યાણકારી ગુણો કેવા છે ?
- (4) જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયની પ્રવૃત્તિ ઈશ્વર શા માટે કરે છે ?
- (5) જગતના કેટલાક જીવો શેનો દુરુપયોગ કરી જીવનને ભ્રષ્ટ બનાવે છે ?
- (6) ઈશ્વર સાધુઓનું કયું કાર્ય કરે છે ?
- (7) કરુણાસાગર ઈશ્વર કોના જીવનમાં અનેક વાર અવતરે છે ?
- (8) સદાચારીને રક્ષણ આપવા અને દુરાચારીને નષ્ટ કરવા ઈશ્વર શું કરે છે ?
- (9) ઈશ્વરનું સાંનિધ્ય કોને પ્રાપ્ત થાય છે ?
- (10) ભક્તોની પ્રાર્થનામાં કોની હયાતી વર્તાય છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) ઈશ્વરના કલ્યાણકારી ગુણો કયા કયા છે ?
- (2) ઈશ્વર ક્યારે અવતાર ધારણ કરે છે ?
- (3) ઈશ્વર પોતાના સંદેશવાહક તરીકે કોને મોકલે છે ?
- (4) ઈશ્વર અવતાર કયા કારણે ધારણ કરે છે ?
- (5) મહર્ષિ અરવિંદના મતે અવતારનું પ્રયોજન શું છે ?

*

ઈશ્વરનો જગત સાથેનો સંબંધ

જે લોકો ઈશ્વરમાં નથી માનતા તેમના માટે તો આખું જગત યંત્રવત્ ચાલે છે અને તેનું કોઈ પ્રયોજન નથી. પણ જે લોકો ઈશ્વરમાં માને છે, તેમને એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે કેવો સંબંધ છે ?

ઈશ્વરના જગત સાથેના સંબંધ અંગે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતનમાં ત્રણ સિદ્ધાંતોને મહત્ત્વના ગણવામાં આવ્યા છે.

- (1) પર-ઈશ્વરવાદ (Deism) (2) સર્વેશ્વરવાદ (Pantheism) (3) ઈશ્વરવાદ (Theism)

(1) પર-ઈશ્વરવાદ : પર-ઈશ્વરવાદ એટલે ઈશ્વરને જગતથી પર માનનારો મત. આમ, પર-ઈશ્વરવાદી ઈશ્વરને જગતથી સંપૂર્ણપણે પર માને છે.

પર-ઈશ્વરવાદના મત પ્રમાણે જેવી રીતે ઘડિયાળનું સર્જન થઈ ગયા પછી ઘડિયાળ એની મેળે ચાલે છે, તેવી રીતે ઈશ્વર દ્વારા જગતનું સર્જન થઈ ગયા પછી જગતના સંચાલન માટે ઈશ્વર હસ્તક્ષેપ કરતો નથી. કુદરતી નિયમો અને જીવાત્માઓનું સ્વાતંત્ર્ય એ બે બાબતો દ્વારા જગત આપમેળે ચાલે છે અને ઈશ્વર જગતથી સંપૂર્ણપણે પર છે.

(2) સર્વેશ્વરવાદ : સર્વેશ્વરવાદ એટલે ઈશ્વર આ જગતમાં અંતર્યામીપણે રહેલો છે એમ માનનારો મત. આમ સર્વેશ્વરવાદના મત પ્રમાણે એક ઈશ્વર સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ છે જ નહિ અને તેથી જગતમાં જે કંઈ દેખાય છે તે ઈશ્વરરૂપ જ છે. નરસિંહ મહેતા લખે છે કે :

“અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ,

જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે-”

નરસિંહ મહેતાની આ પંક્તિ સર્વેશ્વરવાદનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે. સ્પિનોઝા નામના પાશ્ચાત્ય ચિંતકના મતે ‘**All is God and God is all**’ અર્થાત્ સર્વ ઈશ્વરરૂપ છે અને ઈશ્વર સર્વરૂપ છે. આમ સર્વેશ્વરવાદ ઈશ્વરને જગતમાં અંતર્યામી તરીકે જુએ છે.

(3) ઈશ્વરવાદ : ઈશ્વરવાદના મત પ્રમાણે ઈશ્વરના અંતઃતત્ત્વ અને પરત્વ એ બંનેનું એકસરખું મહત્ત્વ છે.

“તું આઘેમાં આઘે પણ સમીપમાં નિત્ય વસતો” એ પંક્તિમાં ઈશ્વરવાદનો આ વિચાર જ રજૂ થયેલો છે.

ઈશ્વરવાદના મત પ્રમાણે જગતથી પર એવો ઈશ્વર બધી વસ્તુઓમાં અંતર્યામીપણે રહીને તેમનું નિયમન કરે છે અને જગતનું નૈતિક સંચાલન કરે છે. ઈશ્વર ભક્તોને હાજરાહજૂર છે. ઈશ્વર નૈતિક તેમજ આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના સ્થાપન અને સંરક્ષણ માટે અવતાર પણ ધારણ કરે છે.

આમ ઈશ્વરવાદી દૃષ્ટિએ ઈશ્વર માત્ર તાત્ત્વિક આધાર નથી કે કેવળ નૈતિક ન્યાયાધીશ નથી, તે પ્રેમાળ પિતા પણ છે. ઈશ્વર અધમ ઉદ્ધારક, પતિતપાવન અને કરુણામૂર્તિ પણ છે.

સંક્ષેપમાં ઈશ્વરવાદ પર-ઈશ્વરવાદ અને સર્વેશ્વરવાદ એ બંનેનો સમન્વય કરે છે. એ પર-ઈશ્વરવાદની માફક ઈશ્વરને જગતથી પર અને સર્વેશ્વરવાદની જેમ ઈશ્વરના અંતર્યામીપણાનો સ્વીકાર કરે છે. આનો અર્થ એ કે ઈશ્વરવાદમાં ઈશ્વરના અંતર્યામીપણાની સાથે તેના પરત્વનો પણ સ્વીકાર છે, માટે ઈશ્વરવાદ ઈશ્વર અને જગતના સંબંધ અંગે વધુ સંતોષકારક સિદ્ધાંત છે.

મનોયત્ન 10.4

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે શબ્દોમાં આપો :

- (1) પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતનમાં ઈશ્વરના જગત સાથેના સંબંધ અંગેના મતો કેટલા છે ?
- (2) કયા મત પ્રમાણે ‘ઈશ્વર જગતનું સર્જન કરીને તેનું સંચાલન કરતો નથી’ ?
- (3) કયો મત ‘ઈશ્વરને જગતથી સંપૂર્ણપણે પર માને છે’ ?
- (4) ‘All is God and God is all’ આ મત કોનો છે ?
- (5) કયો મત જગતના અંતર્યામી તરીકે ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરે છે ?
- (6) કોના મતે જગત સાથેના સંબંધમાં ઈશ્વર પરાત્પર અને અંતર્યામી એમ બંને ગુણો ધરાવે છે ?
- (7) ઈશ્વરવાદ કયા બે વાદોનો સમન્વય કરે છે ?
- (8) શા માટે ઈશ્વર અવતાર ધારણ કરે છે ?
- (9) કોના મતે ‘ઈશ્વર અધમ ઉદ્ધારક, પતિતપાવન અને કરુણામૂર્તિ છે’ ?
- (10) ઈશ્વરના જગત સાથેના સંબંધ અંગે સંતોષકારક મત કયો છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વિધાનોમાં આપો :

- (1) ઈશ્વરના જગત સાથેના સંબંધ અંગેના સિદ્ધાંતો જણાવો.
- (2) પર-ઈશ્વરવાદ એટલે શું ?
- (3) સર્વેશ્વરવાદ એટલે શું ?
- (4) ઈશ્વરવાદ એટલે શું ?
- (5) ઈશ્વર અને જગતના સંબંધ અંગે વધુ સંતોષકારક સિદ્ધાંત કયો છે ? શા માટે ?

સ્વાધ્યાય 10

1. નીચેનામાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરીને જવાબ લખો:

- (1) ઈશ્વરના નૈતિક ગુણોમાંનો સર્વપ્રથમ ઉલ્લેખનીય અને કલ્યાણકારી ગુણ કયો છે ?
(અ) કરુણા (બ) પ્રેમ (ક) ઉદારતા (ડ) દયા
- (2) ઈશ્વરની ઉપાસના શા માટે જરૂરી છે ?
(અ) જ્ઞાન (બ) ભક્તિ (ક) કર્મ (ડ) મોક્ષ
- (3) જગતને ઈશ્વરના શરીરની ઉપમા કયા ગ્રંથમાં આપવામાં આવી છે ?
(અ) વયનામૃત (બ) મહાભારત (ક) ઉપનિષદ (ડ) મનુસ્મૃતિ
- (4) ઈશ્વરના અંતરત્વ અને પરત્વ એ બંનેનું એકસરખું મહત્ત્વ કોણ સ્વીકારે છે ?
(અ) નિઃસ્વાર્થવાદ (બ) ઈશ્વરવાદ (ક) પરાર્થવાદ (ડ) અર્થવાદ
- (5) ઈશ્વર કોને પોતાના સંદેશાવાહક તરીકે મોકલીને ધર્મના સંસ્થાપનનું કાર્ય કરે છે ?
(અ) આત્મા (બ) મુક્તાત્મા (ક) જીવાત્મા (ડ) ભક્ત
- (6) જીવાત્માની આત્યંતિક દુઃખનિવૃત્તિ અને પરમ આનંદની શાશ્વત અનુભૂતિ એટલે શું ?
(અ) મોક્ષ (બ) કામ (ક) ધર્મ (ડ) અર્થ
- (7) જગતના પ્રત્યેક જીવનું અંતિમ લક્ષ્ય કયું છે ?
(અ) ધર્મ (બ) અર્થ (ક) કામ (ડ) મોક્ષ

- (8) કોના મતે જગતનું સર્જન કરીને ઈશ્વર હસ્તક્ષેપ કરતો નથી ?
 (અ) સ્વાર્થવાદ (બ) પર-ઈશ્વરવાદ (ક) સર્વેશ્વરવાદ (ડ) ઈશ્વરવાદ
- (9) ઈશ્વર જગતમાં અંતર્યામીપણે રહેલો છે. આ મત કોનો છે ?
 (અ) પર-ઈશ્વરવાદ (બ) ઈશ્વરવાદ (ક) સર્વેશ્વરવાદ (ડ) સ્વાર્થવાદ
- (10) ઈશ્વર અને જગતના સંબંધ અંગે વધુ સંતોષકારક સિદ્ધાંત કયો છે ?
 (અ) ઈશ્વરવાદ (બ) પર-ઈશ્વરવાદ (ક) અર્થવાદ (ડ) સર્વેશ્વરવાદ

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ સવિસ્તર લખો:

- (1) 'ઈશ્વર જગતનો તાત્ત્વિક અધિષ્ઠાતા છે' સમજાવો.
- (2) 'કર્મફળપ્રદાતા' તરીકે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ વર્ણવો.
- (3) 'ઈશ્વર જગતનો અંતિમ હેતુ છે' સમજાવો.
- (4) ઈશ્વરનું 'પુરુષોત્તમ' તરીકેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો.
- (5) ઈશ્વર 'સર્વવ્યાપી' અને 'સર્વશક્તિમાન' છે - સમજાવો.
- (6) ઈશ્વરની 'સર્વજ્ઞતા' અને 'અનંતતા'ની સમજૂતી આપો.
- (7) ઈશ્વર 'કરુણાસાગર' છે - સમજાવો.
- (8) ઈશ્વરમાં રહેલા ભક્ત-વત્સલતાના નૈતિક ગુણોની વિસ્તૃત સમજૂતી આપો.
- (9) ઈશ્વરના જગત સાથેના સંબંધ અંગેનું નિરૂપણ કરો.

જવાબો

મનોયત્ન 1.1	મનોયત્ન 1.2	મનોયત્ન 1.3
1. (1) તાર્કિક વિચારણા (2) ભાષા, વિચારણા (3) ભાષા (4) ભાષા (5) તર્કશાસ્ત્ર (6) વિચારણા (7) અનુમાન (8) દલીલ (9) કોહેન અને નાગેલ (10) દલીલના પ્રમાણ્યની તપાસ	1. (1) અનુમાન-દલીલ (2) રૂપ (3) દ્રવ્ય (4) લાટ્ટા અને મેકબેથ (5) તાર્કિક વિચારણા	1. (1) 1, આધારવિધાન - 2, ફલિતવિધાન (2) 1, 2, આધારવિધાનો - 3, ફલિતવિધાન (3) 1, 2, આધારવિધાનો - 3, ફલિતવિધાન (4) 2, આધારવિધાન - 1, ફલિતવિધાન (5) 1, 2, આધારવિધાનો - 3, ફલિતવિધાન (6) 1, 3, આધારવિધાન - 2, ફલિતવિધાન (7) 1, આધારવિધાન - 2, ફલિતવિધાન (8) 2, 3, આધારવિધાનો - 1, ફલિતવિધાન (9) 3, 1, આધારવિધાનો - 2, ફલિતવિધાન (10) 2, આધારવિધાન - 1, ફલિતવિધાન
મનોયત્ન 1.4	મનોયત્ન 1.5	2. (1) દલીલ (6) આધારવિધાન (2) તાર્કિક (7) ફલિતવિધાન (3) એક (8) ફલિતવિધાન (4) આધારવિધાન (9) બે, આધારવિધાન-ફલિતવિધાન (5) વિધાનો (10) એક કે એકથી વધારે
1. (1) નિગમનલક્ષી દલીલ (2) નિગમનલક્ષી દલીલ (3) વ્યાપ્તિલક્ષી દલીલ (4) નિગમનલક્ષી દલીલ (5) વ્યાપ્તિલક્ષી દલીલ (6) વ્યાપ્તિલક્ષી દલીલ (7) નિગમનલક્ષી દલીલ (8) નિગમનલક્ષી દલીલ (9) વ્યાપ્તિલક્ષી દલીલ (10) નિગમનલક્ષી દલીલ	1. (1) પ્રમાણભૂત (2) અપ્રમાણભૂત (3) અપ્રમાણભૂત (4) પ્રમાણભૂત (5) અપ્રમાણભૂત (6) પ્રમાણભૂત (7) પ્રમાણભૂત (8) અપ્રમાણભૂત (9) અપ્રમાણભૂત (10) અપ્રમાણભૂત	સ્વાધ્યાય 1
2. (1) નિગમનલક્ષી દલીલ (2) આધારવિધાનો સત્ય ફલિતવિધાન અસત્ય (3) નિગમનલક્ષી દલીલ (4) વ્યાપ્તિલક્ષી દલીલ (5) વ્યાપ્તિલક્ષી દલીલ	2. (1) ગભિતાર્થ (2) સંભવિતાર્થ (3) નિગમનલક્ષી (4) વ્યાપ્તિલક્ષી (5) રૂપ	1. (1) (ક) ડબલ્યુ ઈ. જોન્સન (2) (ડ) દલીલ (3) (બ)... અને... (4) (અ) એક (5) (ડ) કારણ કે (6) (બ) સંભવિતાર્થ (7) (બ) અપ્રમાણભૂત (8) (ડ) રૂપ (9) (ક) વિષય (10)(બ) વિજ્ઞાનોનું વિજ્ઞાન હોવાથી

મનોયત્ન 2.1	મનોયત્ન 2.2		
1. (1) વિધાન (2) વિધાન (3) વાક્ય (4) વિધાન (5) વાક્ય (6) વિધાન (7) વિધાન (8) વાક્ય (9) વિધાન (10) વાક્ય 2. (1) વિધાન (2) માહિતીપ્રદાનાત્મક (3) વિધાન (4) ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ (5) ‘હોવું’ ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળમાં	1. ઉદ્દેશ્યપદ વિધેયપદ (1) વેપારીઓ સાહસિક (2) દવાઓ કડવી (3) કોધી માણસ શાંતિ પામતો (4) મકાનમાલિકો સારા (5) પ્રેમીઓ લાગણીપ્રધાન (6) પદાર્થો પ્રવાહી (7) શબરી રામભક્ત (8) યુવાનો આશાવાદી (9) નાટકો સુંદર (10) મંદિરો સ્વચ્છ	2. (1) નિરુપાધિક (2) ત્રણ (3) ઉદ્દેશ્યપદ (4) વિધેયપદ (5) સંયોજક (6) વર્ગ (7) વર્ગ-સમાવેશન (8) વિધાયક સંબંધ (9) નિષેધક (10) ચાર	
મનોયત્ન 2.3	મનોયત્ન 2.4		સ્વાધ્યાય 2
1. (1) સર્વદેશી વિધિવાચક (હા) (2) સર્વદેશી નિષેધવાચક (ના) (3) એકદેશી નિષેધવાચક (ન) (4) એકદેશી વિધિવાચક (હ) (5) એકદેશી વિધિવાચક (હ) (6) એકદેશી નિષેધવાચક (ન) (7) સર્વદેશી વિધિવાચક (હા) (8) સર્વદેશી નિષેધવાચક (ના) (9) એકદેશી વિધિવાચક (હ) (10) સર્વદેશી વિધિવાચક (હા) 2. (1) સર્વદેશી, એકદેશી (2) વિધિવાચક, નિષેધવાચક (3) ચાર, હા, ના, હ, ન (4) સર્વદેશી (5) ચાર	1. વિધાનનો પ્રકાર ઉદ્દેશ્યપદ વિધેયપદ (1) ના વ્યાપ્ત વ્યાપ્ત (2) હ અવ્યાપ્ત અવ્યાપ્ત (3) હા વ્યાપ્ત અવ્યાપ્ત (4) હ અવ્યાપ્ત અવ્યાપ્ત (5) ન અવ્યાપ્ત વ્યાપ્ત (6) હા વ્યાપ્ત અવ્યાપ્ત (7) ના વ્યાપ્ત વ્યાપ્ત (8) હા વ્યાપ્ત અવ્યાપ્ત (9) ન અવ્યાપ્ત વ્યાપ્ત (10) હ અવ્યાપ્ત અવ્યાપ્ત	1. (1) ક. વર્તમાનકાળ (2) ડ. ત્રણ (3) અ. વિધિવાચક (4) ક. બે (5) બ. કેટલાક (6) ક. ના (7) ક. હ (8) બ. અવ્યાપ્તપદ (9) અ. વ્યાપ્તપદ (10) ક. એકદેશી વિધિવાચક	

મનોયત્ન 3.1

1. (1) આપેલું વિધાન : સર્વ સંતોષી માણસો સુખી વ્યક્તિઓ છે. (હા)
- આશ્રયાશ્રિત વિરોધ : કેટલાક સંતોષી માણસો સુખી વ્યક્તિઓ છે. (હ)
- આપેલું વિધાન : સર્વ સંતોષી માણસો સુખી વ્યક્તિઓ છે. (હા)
- અંશ વિરોધ : કોઈ પણ સંતોષી માણસ સુખી વ્યક્તિ નથી. (ના)
- આપેલું વિધાન : સર્વ સંતોષી માણસો સુખી વ્યક્તિઓ છે. (હા)
- પૂર્ણ વિરોધ : કેટલાક સંતોષી માણસો સુખી વ્યક્તિઓ નથી. (ન)
- (2) આપેલું વિધાન : કોઈ પણ સાધુ હિંસક વ્યક્તિ નથી. (ના)
- આશ્રયાશ્રિત વિરોધ : કેટલાક સાધુઓ હિંસક વ્યક્તિઓ નથી. (ન)
- આપેલું વિધાન : કોઈ પણ સાધુ હિંસક વ્યક્તિ નથી. (ના)
- અંશ વિરોધ : સર્વ સાધુઓ હિંસક વ્યક્તિઓ છે. (હા)
- આપેલું વિધાન : કોઈ પણ સાધુ હિંસક વ્યક્તિ નથી. (ના)
- પૂર્ણ વિરોધ : કેટલાક સાધુઓ હિંસક વ્યક્તિઓ છે. (હ)
- (3) આપેલું વિધાન : કેટલાક શિક્ષકો પ્રેમાળ વ્યક્તિઓ છે. (હ)
- આશ્રયાશ્રિત વિરોધ : સર્વ શિક્ષકો પ્રેમાળ વ્યક્તિઓ છે. (હા)
- આપેલું વિધાન : કેટલાક શિક્ષકો પ્રેમાળ વ્યક્તિઓ છે. (હ)
- ઉપવિરોધ : કેટલાક શિક્ષકો પ્રેમાળ વ્યક્તિઓ નથી. (ન)
- આપેલું વિધાન : કેટલાક શિક્ષકો પ્રેમાળ વ્યક્તિઓ છે. (હ)
- પૂર્ણ વિરોધ : કોઈ પણ શિક્ષક પ્રેમાળ વ્યક્તિ નથી. (ના)
- (4) આપેલું વિધાન : કેટલાક વેપારીઓ પ્રામાણિક વ્યક્તિઓ નથી. (ન)
- આશ્રયાશ્રિત વિરોધ : કોઈપણ વેપારી પ્રામાણિક વ્યક્તિ નથી. (ના)
- આપેલું વિધાન : કેટલાક વેપારીઓ પ્રામાણિક વ્યક્તિઓ નથી. (ન)
- ઉપવિરોધ : કેટલાક વેપારી પ્રામાણિક વ્યક્તિ છે. (હ)
- આપેલું વિધાન : કેટલાક વેપારીઓ પ્રામાણિક વ્યક્તિઓ નથી. (ન)
- પૂર્ણ વિરોધ : સર્વ વેપારીઓ પ્રામાણિક વ્યક્તિઓ છે. (હા)

2. (1) બે (6) પૂર્ણ વિરોધ
- (2) અમધ્યપદી અનુમાન (7) 'હ'
- (3) વિરોધાશ્રિત અનુમાન, સામ્યાર્થી અનુમાન (8) 'હા'
- (4) આશ્રયાશ્રિત વિરોધ (9) ઉપવિરોધ
- (5) અંશ વિરોધ, ઉપવિરોધ (10) પૂર્ણ વિરોધ

[illegible]

(4)	આપેલું વિધાન	:	કેટલાક મજૂરો અભણ વ્યક્તિઓ નથી.	ન	સત્ય
	આશ્રયાશ્રિત વિરોધ	:	કોઈ પણ મજૂર અભણ વ્યક્તિ નથી.	ના	શંકાસ્પદ
	આપેલું વિધાન	:	કેટલાક મજૂરો અભણ વ્યક્તિઓ નથી.	ન	સત્ય
	ઉપવિરોધ	:	કેટલાક મજૂરો અભણ વ્યક્તિઓ છે.	હ	શંકાસ્પદ
	આપેલું વિધાન	:	કેટલાક મજૂરો અભણ વ્યક્તિઓ નથી.	ન	સત્ય
	પૂર્ણ વિરોધ	:	સર્વ મજૂરો અભણ વ્યક્તિઓ છે.	હા	અસત્ય
	આપેલું વિધાન	:	કેટલાક મજૂરો અભણ વ્યક્તિઓ નથી.	ન	અસત્ય
	આશ્રયાશ્રિત વિરોધ	:	કોઈ પણ મજૂર અભણ વ્યક્તિ નથી.	ના	અસત્ય
	આપેલું વિધાન	:	કેટલાક મજૂરો અભણ વ્યક્તિઓ નથી.	ન	અસત્ય
	ઉપવિરોધ	:	કેટલાક મજૂરો અભણ વ્યક્તિઓ છે.	હ	સત્ય
	આપેલું વિધાન	:	કેટલાક મજૂરો અભણ વ્યક્તિઓ નથી.	ન	અસત્ય
	પૂર્ણ વિરોધ	:	સર્વ મજૂરો અભણ વ્યક્તિઓ છે.	હા	સત્ય
2.	(1) વિધાનનો વિરોધ		3. (1) શંકાસ્પદ		
	(2) 8 (આઠ)		(2) સત્ય		
	(3) 24 (ચોવીસ)		(3) શંકાસ્પદ		
	(4) સત્ય		(4) શંકાસ્પદ		
	(5) અસત્ય		(5) અસત્ય		
મનોયત્ન 3.3					
1.	(1) આપેલું વિધાન	:	સર્વ ભક્તો શ્રદ્ધાળુ વ્યક્તિઓ છે.	(હા)	
	પ્રતિવિધાન	:	કોઈ પણ ભક્ત અ-શ્રદ્ધાળુ વ્યક્તિ નથી.	(ના)	
			‘હા’ વિધાનનું પ્રતિવિધાન ‘ના’ થાય.		
	આપેલું વિધાન	:	સર્વ ભક્તો શ્રદ્ધાળુ વ્યક્તિઓ છે.	(હા)	
	પરિવર્તન	:	કેટલાક શ્રદ્ધાળુ વ્યક્તિઓ ભક્તો છે.	(હ)	
			‘હા’ વિધાનનું પરિવર્તન ‘હ’ થાય.		
	(2) આપેલું વિધાન	:	કોઈ પણ અધ્યાપક અજ્ઞાની વ્યક્તિ નથી.	(ના)	
	પ્રતિવિધાન	:	સર્વ અધ્યાપકો જ્ઞાની વ્યક્તિઓ છે.	(હા)	
			‘ના’ વિધાનનું પ્રતિવિધાન ‘હા’ થાય.		
	આપેલું વિધાન	:	કોઈપણ અધ્યાપક અજ્ઞાની વ્યક્તિ નથી.	(ના)	
	પરિવર્તન	:	કોઈપણ અજ્ઞાની વ્યક્તિ અધ્યાપક નથી.	(ના)	
			‘ના’ વિધાનનું પરિવર્તન ‘ના’ થાય.		

- (3) આપેલું વિધાન : કેટલાક માણસો પરોપકારી વ્યક્તિઓ છે. (હ)
- પ્રતિવિધાન : કેટલાક માણસો અ-પરોપકારી વ્યક્તિઓ નથી. (ન)
- ‘હ’ વિધાનનું પ્રતિવિધાન ‘ન’ થાય.
- આપેલું વિધાન : કેટલાક માણસો પરોપકારી વ્યક્તિઓ છે. (હ)
- પરિવર્તન : કેટલાક પરોપકારી વ્યક્તિઓ માણસો છે. (હ)
- ‘હ’ વિધાનનું પરિવર્તન ‘હ’ થાય.
- (4) આપેલું વિધાન : કેટલાક શ્રોતા ભણેલી વ્યક્તિઓ નથી. (ન)
- પ્રતિવિધાન : કેટલાક શ્રોતા અ-ભણેલી વ્યક્તિઓ છે. (હ)
- આપેલું વિધાન : કેટલાક શ્રોતા ભણેલી વ્યક્તિઓ નથી. (ન)
- પરિવર્તન : ‘ન’ વિધાનનું પરિવર્તન શક્ય નથી.

2. (1) સામ્યાર્થી (6) ‘ન’ વિધાન
- (2) સાત (7) ‘હ’વિધાન
- (3) પ્રતિવિધાન, પરિવર્તન (8) ‘હા’ વિધાન
- (4) પ્રતિવિધાન (9) ‘ના’ વિધાન
- (5) પરિવર્તન (10) ‘ન’ વિધાન

સ્વાધ્યાય 3

1. (1) (ક) અમધ્યપદી (6) (ક) સાત
- (2) (બ) ઉપવિરોધ (7) (અ) ના
- (3) (અ) અંશ વિરોધ (8) (અ) ‘હા’
- (4) (ડ) ‘હ’ (9) (ડ) ‘ન’
- (5) (બ) ‘હ’ (10) (અ) ‘ના’

મનોચત્ત 4.1	મનોચત્ત 4.2
1. (1) સાદું વિધાન (2) સંયુક્ત વિધાન (3) સંયુક્ત વિધાન (4) સંયુક્ત વિધાન (5) સંયુક્ત વિધાન (6) સંયુક્ત વિધાન (7) સાદું વિધાન (8) સંયુક્ત વિધાન (9) સાદું વિધાન (10) સંયુક્ત વિધાન 2. (1) પ્રાતીક તર્કશાસ્ત્ર (2) પ્રતીકો (3) ભાષા (4) સાદું વિધાન (5) સંયુક્ત વિધાન	1. (1) તાર્કિક કારક (2) એકમુખીકારક (3) ~ (4) ચાર, &, V, → અને ↔ (5) દ્વિમુખીકારક (6) વિધાનપરક અચલ (7) વિધાનપરક પરિવર્તી (8) વિધાનપરક અચલ (9) વિધાનપરક પરિવર્તી (10) પાંચ, ~, & V → અને ↔
મનોચત્ત 4.3	સ્વાધ્યાય 4
1. (1) નિષેધ : ~ S (2) વિકલ્પન : A V B (3) સમુચ્ચય : C & D (4) દ્વિશરતી : P ↔ Q (5) શરતી : R → S (6) સમુચ્ચય : A & B (7) શરતી : C → D (8) દ્વિશરતી : P ↔ Q (9) સમુચ્ચય : R & S (10) નિષેધ : ~ P 2. (1) હરોળ (1) : F, હરોળ (2) : F, હરોળ (2) હરોળ (1) : T, હરોળ (2) : F, હરોળ (3) : F, હરોળ (4) : F (3) હરોળ (1) : T, હરોળ (2) : T, હરોળ (3) : T, હરોળ (4) : F (4) હરોળ (1) : T, હરોળ (2) : F, હરોળ (3) : F, હરોળ (4) : F (5) હરોળ (1) : T, હરોળ (2) : T, હરોળ (3) : T, હરોળ (4) : T	1. (1) (ક) સાદું વિધાન (2) (બ) દ્વિશરતી વિધાન (3) (અ) પાંચ (4) (ડ) સામુચ્ચયિક વિધાન (5) (ક) ~P (6) (અ) 'V' (7) (બ) ઉત્તરોંગ (8) (ડ) તાર્કિક ગર્ભિતાર્થ (9) (ક) P → Q (10) (બ) '↔'

મનોયત્ન 5.1

1. (1) $(P \rightarrow Q) \& R$
- (2) $P \vee (Q \& R)$
- (3) $\sim (P \vee Q)$
- (4) $P \rightarrow (Q \& R)$
- (5) $(P \& Q) \leftrightarrow (R \vee S)$
- (6) $\sim [S \vee (P \vee R)]$
- (7) $\sim P \& (\sim Q \vee T)$
- (8) $(Q \rightarrow R) \vee \sim S$
- (9) $P \leftrightarrow \sim (Q \& R)$
- (10) $(P \vee Q) \rightarrow (R \& S)$

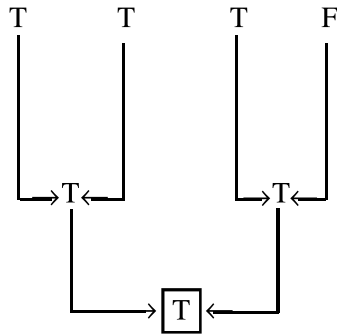
2. (1) $S \vee \sim F$
- (2) $\sim F \rightarrow S$
- (3) $\sim S \vee F$
- (4) $\sim F \& S$
- (5) $\sim (S \& F)$
- (6) $\sim F \leftrightarrow \sim S$
- (7) $\sim S \vee F$
- (8) $\sim (S \rightarrow F)$
- (9) $\sim S \& F$
- (10) $\sim (F \& S)$

3. (1) $\sim (A \& B)$
- (2) $P \rightarrow (Q \& R)$
- (3) $(R \& S) \leftrightarrow T$
- (4) $\sim H \vee (P \& \sim N)$
- (5) $\sim D \vee (\sim R \& \sim B)$
- (6) $(A \rightarrow B) \& C$
- (7) $(A \& B) \leftrightarrow [(P \vee Q) \& \sim R]$
- (8) $(M \& T) \vee [S \rightarrow (A \& \sim N)]$
- (9) $(D \& \sim C) \rightarrow (\sim L \& R)$
- (10) $(J \vee H) \& (P \vee S)$

મનોયત્ન 5.2

1. (1)

$(A \vee B) \& (C \vee Z)$

આ જટિલ સમુચ્ચય વિધાનનું સત્યતામૂલ્ય સત્ય (T) છે.

(2) આ જટિલ શરતી વિધાનનું સત્યતામૂલ્ય અસત્ય (F) છે.

(3) આ જટિલ સમુચ્ચય વિધાનનું સત્યતામૂલ્ય સત્ય (T) છે.

(4) આ જટિલ નિષેધ વિધાનનું સત્યતામૂલ્ય અસત્ય (F) છે.

(5) આ જટિલ વિકલ્પન વિધાનનું સત્યતામૂલ્ય સત્ય (T) છે.

મનોયત્ન 5.3

1. (1) $(P \rightarrow Q) \leftrightarrow P$

	1	2	3	4
	P	Q	$P \rightarrow Q$	$(P \rightarrow Q) \leftrightarrow P$
1	T	T	T	T
2.	T	F	F	F
3	F	T	T	F
4	F	F	T	F
			1, 2 ($\rightarrow$)	3, 1 ($\leftrightarrow$)

(5) $A \leftrightarrow \sim \sim A$

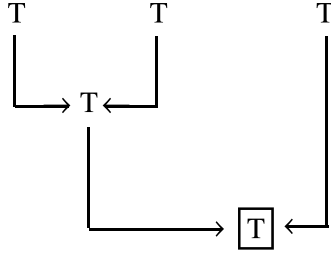
	1	2	3	4
	A	$\sim A$	$\sim \sim A$	$A \leftrightarrow \sim \sim A$
1	T	F	T	T
2	F	T	F	T
		1, ($\sim$)	2, ($\sim$)	1, 3 ($\leftrightarrow$)

(10) $[(P \vee Q) \& \sim R] \rightarrow Q$

	1	2	3	4	5	6	7
	P	Q	R	~ R	P V Q	(PVQ) & ~R	[(PVQ & ~R] → Q
1	T	T	T	F	T	F	T
2	T	T	F	T	T	T	T
3	T	F	T	F	T	F	T
4	T	F	F	T	T	T	F
5	F	T	T	F	T	F	T
6	F	T	F	T	T	T	T
7	F	F	T	F	F	F	T
8	F	F	F	T	F	F	T
				3(~)	1,2 (V)	5,4 (&)	6, 2 (→)

મનોયત્ન 5.4

1. (1) $(A \rightarrow B) \& A$

આ જટિલ સમુચ્ચય વિધાન સત્ય (T) છે.

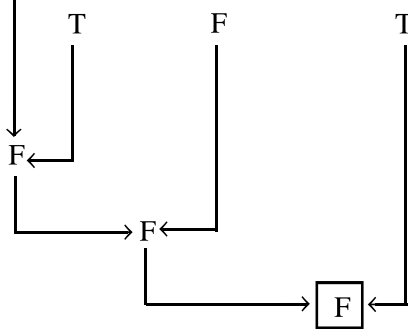
સત્યતાકોષ્ટક :

	1	2	3	4
	A	B	$A \rightarrow B$	$(A \rightarrow B) \& A$
1	<u>T</u>	<u>T</u>	<u>T</u>	<u>T</u>
2	T	F	F	F
3	F	T	T	F
4	F	F	T	F
	1,2 ($\rightarrow$)			3, 1 ($\&$)

નિર્ણય : ઉપરની આકૃતિ દ્વારા મળતો જવાબ સત્યતાકોષ્ટકની પ્રથમ હરોળમાં મળે છે.

- (2) સત્ય - સત્યતાકોષ્ટકની બીજી હરોળમાં
- (3) સત્ય - સત્યતાકોષ્ટકની બીજી હરોળમાં
- (4) અસત્ય - સત્યતાકોષ્ટકની પ્રથમ હરોળમાં

(5) આકૃતિ : $(\sim B \vee Q) \& B$

આ જટિલ સમુચ્ચય વિધાન અસત્ય (F) છે.

સત્યતાકોષ્ટક :

	1	2	3	4	5
	B	Q	$\sim B$	$\sim B \vee Q$	$(\sim B \vee Q) \& B$
1	T	T	F	T	T
2	<u>T</u>	<u>F</u>	<u>F</u>	<u>F</u>	<u>F</u>
3	F	T	T	T	F
4	F	F	T	T	F
	1 ($\sim$)		3, 2 ($\vee$)		4, 1 ($\&$)

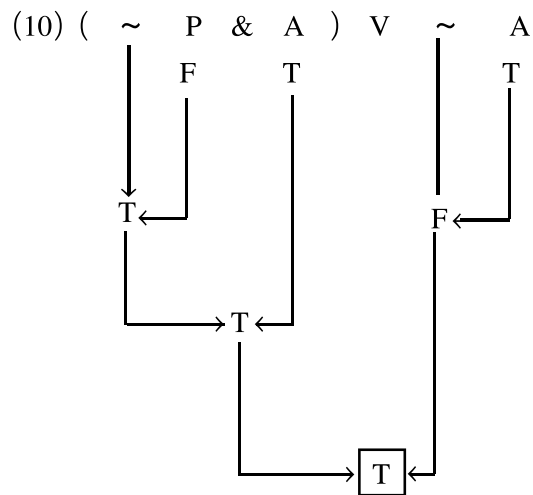
નિર્ણય : ઉપરની આકૃતિ દ્વારા મળતો જવાબ સત્યતાકોષ્ટકની બીજી હરોળમાં મળે છે.

(6) અસત્ય - સત્યતાકોષ્ટકની ત્રીજી હરોળમાં

(7) સત્ય - સત્યતાકોષ્ટકની ત્રીજી હરોળમાં

(8) સત્ય - સત્યતાકોષ્ટકની પ્રથમ હરોળમાં

(9) સત્ય - સત્યતાકોષ્ટકની બીજી હરોળમાં

આ જટિલ વિકલ્પન વિધાન સત્ય (T) છે.

સત્યતાકોષ્ટક :

	1	2	3	4	5	6
	P	A	$\sim P$	$\sim P \& A$	$\sim A$	$(\sim P \& A) \vee \sim A$
1	T	T	F	F	F	F
2	T	F	F	F	T	T
3	<u>F</u>	<u>T</u>	<u>T</u>	<u>T</u>	<u>F</u>	<u>T</u>
4	F	F	T	F	T	T
	1, ($\sim$)		3, 2 ($\&$)		2($\sim$)	4, 5 ($\vee$)

નિર્ણય : ઉપરની આકૃતિ દ્વારા મળતો જવાબ આ સત્યતાકોષ્ટકની ત્રીજી હરોળમાં મળે છે.

સ્વાધ્યાય 5	મનોયત્ન 6.1	મનોયત્ન 6.2
1. (1) (બ) જટિલ સંયુક્ત વિધાન (2) (ક) તાર્કિક કારક (3) (અ) સર્વોપરી કારક (4) (ડ) જટિલ નિષેધ (5) (ક) ‘...જો...તો...’ (6) (બ) ‘V’ (7) (ક) બે (8) (બ) ચાર (9) (અ) એક (10) (ડ) બે	1. (1) જીવ, જગત, ઈશ્વર (2) ‘ડહાપણ’ માટેનો પ્રેમ (3) સ્વ-ચિંતનશીલતા (4) ચોકસાઈ (5) અભિલાઈવાળી (6) જીવનદષ્ટિ (7) ગ્રીક તત્ત્વચિંતક પ્લેટો (8) તત્ત્વજ્ઞાન (9) સિદ્ધાંતો (10) તાત્ત્વિક	1. (1) ત્રણ (2) અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ અને પ્રકારો (3) તત્ત્વમીમાંસા (4) જ્ઞાન (5) પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ (6) મૂલ્ય મીમાંસા (7) આચરણલક્ષી, સૌંદર્યલક્ષી મૂલ્યો (8) નીતિશાસ્ત્ર (9) સૌંદર્યશાસ્ત્ર (10) સૌંદર્યશાસ્ત્ર
મનોયત્ન 6.3	મનોયત્ન 6.4	સ્વાધ્યાય 6
1. (1) તર્કશાસ્ત્ર (2) તત્ત્વજ્ઞાન (3) તર્કશાસ્ત્ર (4) સત્યજ્ઞાનપ્રાપ્તિ (5) ધર્મ (6) તત્ત્વજ્ઞાન (7) શિક્ષણ (8) સત્યમ્ શિવમ્ સુન્દરમ્ (9) કેળવણી (10) દષ્ટિવિહીન	1. (1) એફ. એચ. બ્રેડલે (2) જિજ્ઞાસા (3) તત્ત્વજ્ઞાન (4) સત્યમય (5) આચાર	1. 1. (બ) ડહાપણ 2. (ડ) કેદારનાથજી 3. (ક) સ્વ-ચિંતનશીલતા 4. (અ) માર્સલ પ્રાઉસ્ટ 5. (ડ) તત્ત્વજ્ઞાન 6. (ક) સોક્રેટિસ 7. (અ) તત્ત્વમીમાંસા 8. (ડ) તત્ત્વજ્ઞાન 9. (બ) નીતિશાસ્ત્ર 10. (ક) તત્ત્વજ્ઞાન

મનોયત્ન 7.1	મનોયત્ન 7.2	મનોયત્ન 7.3
1. (1) દર્શન (2) જિજ્ઞાસાનું યોગ્ય સમાધાન (3) ‘શાસ’, ‘શંસૂ’ (4) દર્શન (5) મનન (6) ત્રણ (7) નિદિધ્યાસન (8) દર્શન (9) કેવળજ્ઞાન (10) તત્ત્વદર્શન	1. (1) ગૌતમ બુદ્ધ (2) ભારતીય દર્શનો (3) અજ્ઞાન કે અવિદ્યા (4) ચાર્વાક (5) મનુષ્યનાં કર્મો	1. (1) ગૌતમ મુનિ (2) ચાર (3) સાંખ્ય (4) મહર્ષિ પતંજલિ (5) ચિત્તવૃત્તિ (6) કુમારિલ ભટ્ટ (7) પૂર્વમીમાંસા (8) વેદવ્યાસ - બાદરાયણનાં સૂત્રો (9) શંકરાચાર્ય - રામાનુજાચાર્ય (10) મિથ્યા કે માયાવી
મનોયત્ન 7.4	મનોયત્ન 7.5	સ્વાધ્યાય 7
1. (1) ચાર (2) સુખની પ્રાપ્તિ (3) ઋષભદેવ-મહાવીર સ્વામી (4) આર્યઅષ્ટાંગમાર્ગ (5) પ્રત્યક્ષ-અનુમાન	1. (1) પ્રેમ (2) ડહાપણ (3) Philosophy (ફિલોસોફી) (4) પાશ્ચાત્ય દર્શન (5) ભારતીય દર્શન	1. (1) (ક) નિદિધ્યાસન (2) (ડ) સાંખ્ય (3) (બ) ચાર (4) (ડ) યોગ (5) (બ) ઉત્તરમીમાંસા (6) (બ) ઉત્તરમીમાંસા (7) (અ) ચાર્વાક (8) (ડ) જૈનદર્શન (9) (બ) આર્યઅષ્ટાંગમાર્ગ (10) (ક) વૈચારિક

મનોયત્ન 8.1	મનોયત્ન 8.2	મનોયત્ન 8.3
1. (1) સૃષ્ટિ મીમાંસા (2) સાંખ્યદર્શન (3) બે, પુરુષ અને પ્રકૃતિ (4) જડ (5) પ્રકૃતિ (6) માટી (7) બે, સરૂપ-વિરૂપ (8) સરૂપ પરિણામ (9) સામ્યાવસ્થા (10) સમગ્ર જગત	1. (1) સત્ત્વગુણ (2) સત્ત્વગુણ (3) સત્ત્વગુણ (4) રજોગુણ (5) વિષયો (6) રજોગુણ (7) ક્રિયાશીલતા (8) તમોગુણ (9) તમોગુણ (10) મનની શૂન્યમનસ્કતા	1. (1) પુરુષ (2) અહં-મમ (3) પ્રકૃતિની તમામ પ્રવૃત્તિ (4) આત્મા (5) સમુદાય (6) પુરુષ (7) ના (8) મોક્ષ (9) મોક્ષ (10) પુરુષ
મનોયત્ન 8.4		સ્વાધ્યાય 8
1. (1) સાંખ્ય (2) ત્રણ (3) પ્રકૃતિ (4) બે (5) સામ્યાવસ્થા (6) અહંકાર (7) પાંચ તન્માત્રાઓ, શબ્દ, સ્પર્શ, ગંધ, રૂપ અને રસ (8) ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ, શબ્દ (9) પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ (10) ચોવીસ		1. (1) (બ) જડ અને ચેતન (2) (અ) પ્રકૃતિ (3) (બ) પિત્તળ (4) (ક) સત્ત્વ (5) (બ) પુરુષ (6) (બ) બે (7) (અ) પ્રકાશમય (8) (ડ) ઉત્તેજક (9) (અ) તમોગુણ (10) (બ) સત્ત્વગુણ

મનોયત્ન 9.1	મનોયત્ન 9.2	મનોયત્ન 9.3	સ્વાધ્યાય 9
1. (1) જીવ, - ઈશ્વર (2) શુદ્ધ અને મુક્ત (3) ત્રણ (4) પાંચ મહાભૂતો (5) સ્થૂળ (6) ચેતના (7) ઓગણીસ (8) સૂક્ષ્મ (9) બે (10) જીવાત્મા	1. (1) સચ્ચિદાનંદ (2) નિત્ય અને શાશ્વત (3) આત્યંતિક દુઃખનિવૃત્તિ (4) મોક્ષ (5) પરમ તત્ત્વ (6) પરમાત્મા (7) પરમાત્માની અંતર્યામી શક્તિ (8) પરમાત્મા (9) કર્મ (10) વાત્સલ્ય	1. (1) કર્મ (2) ‘કૃ’ (3) પોતાનાં કર્મ (4) કર્મનો નિયમ (5) સદાચારી (6) પુનર્જન્મ (7) પુનર્જન્મ (8) વાસના-ત્યાગ (9) જીવાત્મા (10) શાશ્વત	1. (1) (અ) સ્થૂળ શરીર (2) (બ) સ્થૂળ શરીર (3) (ડ) ઓગણીસ (4) (ક) સુષુપ્તાવસ્થા (5) (ક) વાચિક કર્મ (6) (ડ) ત્રણ (7) (અ) સત્ત્વ (8) (બ) રજસ્ (9) (બ) માનસિક (10)(ક) વાસના-ત્યાગ
મનોયત્ન 10.1	મનોયત્ન 10.2	મનોયત્ન 10.3	મનોયત્ન 10.4
1. (1) ઈશ્વર (2) એકેશ્વરવાદ (3) એક જ ઈશ્વર (4) જીવોના કલ્યાણ (5) ઈશ્વરના શરીરની (6) ઈશ્વર (7) અંતર્યામી અને વ્યાપક (8) ઈશ્વર (9) મોક્ષપ્રાપ્તિ (10) દિવ્ય અને અલૌકિક	1. (1) ઈશ્વર (2) ત્રણ કાળ (3) સાંત અને પરિણામી (4) સર્વશક્તિનો આધાર (5) અનંત	1. (1) પ્રેમ (2) પ્રેમમૂર્તિ (3) અમાપ અને શાશ્વત (4) જીવોના ભોગ અને મોક્ષ (5) સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય (6) રક્ષણ (7) ભક્તો (8) અવતાર ધારણ (9) ભક્તો (10) ઈશ્વર	1. (1) ત્રણ (2) પરઈશ્વરવાદ (3) પરઈશ્વરવાદ (4) સર્વેશ્વરવાદ (5) સર્વેશ્વરવાદ (6) ઈશ્વરવાદ (7) પર-ઈશ્વરવાદ, સર્વેશ્વરવાદ (8) મૂલ્યોના સ્થાપન અને સંરક્ષણ માટે (9) ઈશ્વરવાદ (10) ઈશ્વરવાદ
સ્વાધ્યાય 10			
1. (1) (બ) પ્રેમ (2) (ડ) મોક્ષમાર્ગ (3) (ક) ઉપનિષદ (4) (બ) ઈશ્વરવાદ (5) (બ) મુક્તાત્મા (6) (અ) મોક્ષ (7) (ડ) મોક્ષ (8) (બ) પર-ઈશ્વરવાદ (9) (ક) સર્વેશ્વરવાદ (10) (અ) ઈશ્વરવાદ			